

Ἡ λειτουργικὴ διάταξη
τῆς μυστηριακῆς Μετανοίας
στὴν ἔντυπη ἐξομολογητικὴ κανονικὴ γραμματεία

Γεωργίου Ἰω. Βλαχάκη*

Εἰσαγωγικὲς διαπιστώσεις

Τὸ Μυστήριον τῆς Μετανοίας κατέχει σημαντικὴ θέση στὴ λειτουργικὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας καὶ εἶναι ἄμεσα συνυφασμένο μὲ τὸ γεγονός τῆς πτώσεως τοῦ ἀνθρώπου, τὴν εἴσοδο τῆς ἁμαρτίας στὸν κόσμον, καὶ μὲ τὴ σωτηριώδη παρουσία τοῦ Χριστοῦ, τὸ Μυστήριον τῆς θείας Οἰκονομίας. Ἡ πνευματικὴ ἀνταρσία τοῦ ἀνθρώπου ἐναντίον τοῦ Θεοῦ¹ μὲ σκοπὸ τὴν αὐτοθέωση ἀποτέλεσε τὴν αἰτία τῆς ἀπώλειας τῆς χάριτος τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, τῆς ἀστοχίας τοῦ ἀρχικοῦ προορισμοῦ στὴν ἀγιότητα καὶ τὴ θέωση καὶ τὴν εἴσοδο τοῦ θανάτου στὴν κτίση. Ἐκτοτε ὁ μεταπτωτικὸς ἄνθρωπος καλεῖται νὰ ἀποστραφεῖ τὴν ἁμαρτία, νὰ συντρίψει τὸν «παλαιό» ἑαυτό του καὶ νὰ περιβληθεῖ τὸ «καινόν» καὶ χριστοφόρο ἔνδυμα τῆς ἀφθαρσίας. Ἡ ἀφετηρία τῆς ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι πορείας πρὸς τὴν ἀγιότητα συνιστᾷ τὴν ἐπανασύνδεση, τὴ συμφιλίωση καὶ τὴν καταλλαγὴ τῆς σχέσεως τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸν Θεόν, καθὼς καὶ τὴν ἀνταπόκρισίν του στὴ θεία πρόσκληση γιὰ μετάνοια. Ἄλλωστε, ὅπως ἔχει σημειωθεῖ: «Ὁ πιὸ δυναμικὸς ὅρος ποὺ σφραγίζει τὴν ἀφετηρία καὶ ὀλόκληρη τὴν πορεία τῆς πνευματικῆς ζωῆς εἶναι ἀναμφισβήτητα ἡ Μετάνοια [...] ὡς ἡ ἐγκυρότερη ἀπάντηση ποὺ ἀρθρώνει ὁ ἄνθρωπος στὴν κλήση γιὰ ἀγιότητα ποὺ τοῦ ἀπευθύνει ὁ Θεός»². Μὲ τὸν τρόπο

* Ὁ Γεώργιος Ἰω. Βλαχάκης εἶναι διδάκτωρ τοῦ Κανονικοῦ Δικαίου τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

1. Γεν. 2, 17.

2. Π. Ἀρ. Ὑφαντῆς, *Κλήση, πορεία, μετοχή. Ἡ πνευματικὴ ὄντολογία τῆς χριστιανικῆς*

αυτόν, ὁ μεταπτωτικὸς ἄνθρωπος, ἀναζητώντας τὴν ἴαση τῶν παθῶν, προσανατολίζεται ἰσοβίως στὸ αἴτημα τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας καὶ ἐλευθερίας καὶ συνακόλουθα στὴν ἀπόρριψη τοῦ ἰδίου ἐγωκεντρικοῦ θελήματος.

Διαχρονικά, τὸ Μυστήριο τῆς Μετανοίας εἶναι τὸ Μυστήριο τῆς συμφιλίωσης καὶ τῆς ἐπανένωσης, τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ ἁμαρτωλοῦ καὶ ἀποκομμένου στὴν ἐκκλησιαστικὴ Σύναξη, σύμφωνα μὲ τοὺς καθορισμένους ἱεροὺς κανόνες. Τὸ Μυστήριο τῆς Μετανοίας εἶναι ἐκκλησιαστικὸ γεγονός: «Καὶ γὰρ τὸ σῶμα οὐκ ἔστιν ἐν μέλος, ἀλλὰ πολλά [...] καὶ εἴτε πάσχει ἐν μέλος, συμπάσχει πάντα τὰ μέλη, εἴτε δοξάζεται ἐν μέλος, συγχαίρει πάντα τὰ μέλη»³. ὡς ἐκ τούτου, δὲν ἀποτελεῖ ἀτομικὴ ἢ ἰδιωτικὴ ὑπόθεση οὔτε πραγματοποιεῖται ἐρήμην τῆς εὐχαριστιακῆς Συνάξεως. Ἡ πιστεύουσα κοινότητα εὐχεται καὶ προσεύχεται γιὰ τὴν ἀποκατάσταση καὶ ἐπανένταξη τοῦ ἁμαρτωλοῦ στὴν ἐκκλησιαστικὴ Σύναξη, γιατί ἀκριβῶς «ἡ Ἐκκλησία πραγματώνει τὸ πανδοχεῖο ὅπου ὁ καλὸς Σαμαρεῖτης-Χριστὸς ἐμπιστεύεται τὸν τραυματισμένο διαβάτη τῆς βιβλικῆς παραβολῆς καὶ τὸν ἄνθρωπο κάθε ἐποχῆς, προκειμένου νὰ τὸν θεραπεύσει»⁴. Θεμελιῶδες, ἂν ὄχι ἔσχατο, κριτήριο τῆς εὐχαριστιακῆς Συνάξεως γιὰ τὴν ἐπαναποδοχὴ τῶν ἀποκομμένων εἶναι ἡ προαίρεση γιὰ εἰλικρινῆ ἔμπρακτη μετάνοια καὶ ἡ ἐξομολόγηση, νοουμένη ὡς μυστηριακὴ ἐπιβεβαίωση τῆς μεταμέλειας⁵.

Στὴν παροῦσα μελέτη ἀναφερόμαστε συνοπτικὰ στὶς διάφορες φάσεις τῆς μετανοητικῆς διαδικασίας καὶ κυρίως ἀναδεικνύουμε τὴν τάξη τοῦ Μυστηρίου τῆς Μετανοίας, στηριζόμενοι στὰ κείμενα τῆς ἔντυπης ἐξομολογητικῆς κανονικῆς γραμματείας. Μελετοῦμε τὴν ἔννοια τῆς μετανοίας στὰ κείμενα τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης, παρουσιάζουμε τὶς πηγές περὶ «τελετουργικοῦ» τῆς Μετανοίας τῆς ἀρχαϊκῆς Ἐκκλησίας, καταγράφουμε τὶς μαρτυρίες Πατέρων καὶ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, ἀναφερόμαστε στὴν ἀρχαιότερη ἀκολουθία τῶν ἐξομολογουμένων, ἓνα κείμενο τοῦ 11ου αἰ., ποὺ ἀποδίδεται στὸν Ἰωάννη τὸν Νηστευτὴ, ἐξετάζουμε τὴν τάξη καὶ τὴ δομὴ τῆς ἀκολουθίας

ἀγιότητα, ἐκδ. Ἄρμος, Θεσσαλονίκη 2010, σσ. 134-135.

3. Α' Κορ. 12, 14-26.

4. Ὑφαντῆς, *Κλήση, πορεία, μετοχή*, ὁ.π., σ. 136.

5. Tertullien, *De paenitentia*, SC 316, 180.

Εἰς ἐξομολογούμενον, ὅπως μαρτυρεῖται καὶ διασώζεται στὰ ἔντυπα ἐξομολογητάρια τῆς περιόδου τῆς Τουρκοκρατίας, καὶ πραγματευόμεαστε τὸ τελετουργικὸ τῆς Μετανοίας, σύμφωνα μὲ τὴν περιγραφὴ καὶ τὴν ἀνάλυση τῶν συγγραφέων.

I. Ἡ Μετάνοια στὴ βιβλικὴ ἐμπειρία

Στὴν Παλαιὰ Διαθήκη ἡ Μετάνοια προσλαμβάνει τὴν ἔννοια τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ μετανοοῦντος ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν ἁμαρτία στὸν Θεὸ καὶ τὴν ἐπάνοδό του ἀπὸ τὸν θάνατο στὴ ζωὴ⁶. Ἡ Μετάνοια δηλωνόταν μὲ τὴν ὁμολογία τῶν ἁμαρτιῶν: «Καὶ ἐξαγορεύσουσιν τὰς ἁμαρτίας αὐτῶν καὶ τὰς ἁμαρτίας τῶν πατέρων αὐτῶν»⁷· μὲ τὴ νηστεία: «Καὶ ἀνέβησαν πάντες οἱ υἱοὶ Ἰσραὴλ καὶ πᾶς ὁ λαὸς καὶ ἤλθοσαν εἰς Βαυβὴλ καὶ ἔκλαυσαν ἔναντι Κυρίου καὶ ἐνήστευσαν ἐν τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ»⁸· μὲ τὸ σχίσσιμο τοῦ ἐνδύματος καὶ τὴν ἔνδυση σάκκου: «Καὶ ἐπορεύετο κλαίων καὶ διέρρηξεν τὸν χιτῶνα αὐτοῦ καὶ ἐζώσατο σάκκον ἐπὶ τὸ σῶμα αὐτοῦ καὶ ἐνήστευσε καὶ περιεβάλετο σάκκον ἐν τῇ ἡμέρᾳ»⁹ καὶ τέλος, μὲ τὴν προσφορὰ ἐξιλαστήριων θυσιῶν: «Καὶ οἶσει περὶ ὧν ἐπλημμέλησεν Κυρίῳ, περὶ τῆς ἁμαρτίας, ἧς ἤμαρτεν, θῆλυ ἀπὸ τῶν προβάτων, ἀμνάδα ἢ χίμαιραν ἐξ αἰγῶν, περὶ ἁμαρτίας καὶ ἐξιλάσεται περὶ αὐτοῦ ὁ ἱερεὺς περὶ τῆς ἁμαρτίας αὐτοῦ, ἧς ἤμαρτεν, καὶ ἀφεθήσεται αὐτῷ ἡ ἁμαρτία»¹⁰. Μὲ τὶς πρακτικὲς αὐτὲς συγχωροῦνταν τὰ ἀνθρώπινα πάθη, οἱ ἁμαρτίες καὶ ἀποκαθίστατο ἡ πνευματικὴ σχέση καὶ ἡ κοινωνία Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου. Ὡστόσο, στὰ παλαιοδιαθηκικὰ κείμενα δὲν γίνεται σαφὲς ἐὰν ἡ ἐξομολόγησι λάμβανε χώρα δημοσίως ἢ κατ' ἰδίαν.

6. Β. Βέλλας, «Ἡ μετάνοια κατὰ τὴν Παλαιὰν Διαθήκην», *Ὁρθόδοξος Ἐπιστοασία* 15 (1969), σ. 59· Ἰ. Κ. Ἀγγελόπουλος, *Ἡ μετάνοια κατὰ τὴν Ὁρθόδοξον καθολικὴν Ἐκκλησίαν*, Ἀθῆναι 1995, σ. 312.

7. *Λευϊτ.* 26, 40· βλ. καὶ *Κριτ.* 10, 15· *Ἀριθ.* 5, 5-7· *Β' Βασ.* 12, 13.

8. *Κρ.* 20, 26. Πρβλ. *Γ' Βασ.* 21, 8.

9. *Γ' Βασ.* 20, 27.

10. *Λευϊτ.* 5, 6. Πρβλ. *Λευϊτ.* 6, 4-7· *Ἀριθ.* 16, 6-15· *Κριτ.* 20, 26.

Τὴν ἐποχὴ τῶν προφητῶν, ἡ Μετάνοια ὀριζόταν ὡς ἡ ἐκζήτηση τοῦ προσώπου τοῦ Θεοῦ: «Ἐκζητήσατε τὸν Κύριον»¹¹ καὶ «Τὸ πρόσωπόν σου Κύριε ζητήσω»,¹² ὡς πράξη δηλαδὴ ἀποστροφῆς τοῦ κακοῦ, μεταστροφῆς καὶ διόρθωσης τῶν ἀνθρωπίνων παραπτωμάτων¹³. Στὰ προφητικὰ βιβλία ἐπισημαίνεται ἡ ἀποστροφή τῆς ἀμαρτίας, ἡ τήρηση τῶν ἐντολῶν καὶ ἡ προσωπικὴ Μετάνοια¹⁴. Ἐπιπλέον, κατὰ τὴν ἀνωτέρω ἐποχὴ διατηροῦνταν ἀκόμα οἱ ἀρχαῖες τελετουργίες μετανοίας, ὅπως ἡ νηστεία: «Καὶ νῦν λέγει Κύριος ὁ Θεὸς ὑμῶν ἐπιστρέφητε πρὸς με ἐξ ὅλης τῆς καρδίας ὑμῶν καὶ ἐν νηστεία καὶ ἐν κλαυθμῷ καὶ κοπετῷ»¹⁵, ὁ θρῆνος, ἡ ἱεσία, ὁ κοπετός¹⁶, ἡ ἔνδυση τοῦ σάκκου καὶ ἡ κατάκλιση σὲ τέφρα¹⁷, μετανοητικὰ στοιχεῖα τὰ ὅποια θὰ υἰοθετήσουν οἱ μεταποστολικοὶ συγγραφεῖς γιὰ τὸν τρόπο ἐπανένταξης τῶν ἐπιτελούντων καὶ παραπεσόντων σὲ μεταβαπτισματικὰ παραπτώματα.

Στὴν Καινὴ Διαθήκη ἡ Μετάνοια παρουσιάζεται ὡς δῶρο τοῦ Θεοῦ¹⁸ καὶ ἀποτελεῖ τὴν ἔμπρακτὴ ἀποδοχὴ τοῦ θείου θελήματος ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὴν ἐπανασύνδεσή του μὲ τὴν πηγὴ τῆς ζωῆς. Ἡ ἐξομολόγηση/ὁμολογία τῶν ἀμαρτιῶν¹⁹ συνιστᾷ τὴν ἐσωτερικὴ συντριβὴ τοῦ ἀνθρώπου, τὴν ἀλλαγὴ τοῦ τρόπου ζωῆς καὶ τὴν ἄφεση τῶν παραπτωμάτων. Ἄλλωστε, ἡ ἐν σαρκὶ παρουσία τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ στὸν κόσμον ἔχει ὡς κέντρο τὴν πρόσκληση τοῦ ἀνθρώπου γιὰ Μετάνοια καὶ τὴν ἄφεση τῆς ἀμαρτίας, ὅπως μαρτυρεῖται στὰ καινοδιαθηκικὰ κείμενα²⁰. Καθοριστικὸ ρόλο γιὰ τὴν ἄφεση τῶν ἀμαρτιῶν ἀλλὰ καὶ τὴ σύσταση καὶ ἐξέλιξη τοῦ

11. Ἀμ. 5, 4-6.

12. Ὡσ. 5, 10.

13. Λεξικὸ Βιβλικῆς Θεολογίας, ἐπιμ. Σ. Ἀγουρίδης, Στ. Βαρτανιάν, Γ. Γρατσέας, Γ. Μαραγκός, Γ. Ρηγόπουλος, Σ. Φρέρης, Καίτη Χιωτέλλη, συλλ. μετάφρ., ἐκδ. Ἄρτος Ζωῆς, Ἀθήνα 31980, σ. 656.

14. Ἰεζ. 18, 21. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα προσωπικῆς μετανοίας ἀποτελεῖ ὁ προφήτης Δαβίδ, ὁ ὅποιος ἐξομολογεῖται τὶς ἀμαρτίες του στὸν ἴδιο τὸν Θεό (Ψαλμ. 50, 5).

15. Ἰωήλ 2, 12.

16. Ψαλμ. 59, 73· Ψαλμ. 78, 82.

17. Ἠσ. 22, 12· Ἠσ. 58, 5.

18. Β΄ Τιμ. 2, 25.

19. Πράξ. 19, 18· Α΄ Ἰω. 1, 9· Ἰακ. 5, 16.

20. Παραβολὴ τοῦ ἀσώτου υἱοῦ Λουκ. 15, 13-25· τοῦ παραλυτικοῦ τῆς Καπερναοῦμ Ματθ. 9, 1-8· Μάρκ. 2, 1-12· Λουκ. 5, 17-26· τοῦ Ζακχαίου Λουκ. 19, 1-8· τῶν δέκα λεπρῶν Λουκ. 17, 11-19· τῆς μοιχαλίδος Ἰω. 8, 9-11, κ.ά.

Μυστηρίου της Μετανοίας διαδραμάτισαν ή έντολή του Κυρίου: «*Ἀμὴν λέγω ἡμῖν ὅσα ἐὰν δήσητε ἐπὶ τῆς γῆς ἔσται δεδεμένα ἐν τῷ οὐρανῷ, καὶ ὅσα ἐὰν λύσητε ἐπὶ τῆς γῆς ἔσται λελυμένα ἐν οὐρανῷ*»,²¹ καθὼς καὶ τό: «*Λάβετε Πνεῦμα ἅγιον ἄν τινων ἀφῆτε τὰς ἀμαρτίας ἀφίενται αὐτοῖς, ἄν τινων κρατῆτε κεκράτηνται*»²².

Ἡ ἀποστολική Ἐκκλησία, ὅπως ἐπιβεβαιώνεται στὰ καινοδιαθηκικά χωρία²³, υἱοθέτησε τὴν ἐντολή του Κυρίου γιὰ τὴν ἄφεση τῶν ἀμαρτιῶν καὶ οἱ λειτουργοὶ τῆς γνώριζαν γιὰ τὴν παραδεδομένη ἀπὸ τὸν Κύριο ἐξουσία²⁴. Ὡστόσο, δὲν μαρτυρεῖται ἡ διαδικασία ἐπίτευξης τῆς συγχώρεσης τῆς ἀμαρτίας οὔτε ἡ ὑπαρξὴ ἐνὸς τελετουργικοῦ περὶ τοῦ τρόπου τῆς Μετανοίας. Μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου ἡ μετανοητικὴ διαδικασία ἐξελίχθηκε καὶ ὁργανώθηκε συστηματικώτερα. Ἔτσι διαμορφώθηκε ἓνα πληρέστερο ποιμαντικὸ περίγραμμα τῆς τάξεως τῶν μετανοούντων τόσο στὴν Ἀνατολὴ ὅσο καὶ στὴ Δύση, ἰδιαίτερα γι' αὐτοὺς ποὺ εἶχαν ὑποπέσει σὲ σοβαρὰ μεταβαπτισματικὰ ἀμαρτήματα.

Ἡ ἐκκλησιαστικὴ πράξις τῆς μετανοητικῆς διαδικασίας καταγράφεται στὰ κείμενα τῶν Πατέρων, μεταποστολικῶν συγγραφέων καὶ συμπλητῶν· αὐτὴ ἐπικράτησε μέχρι τὴν ἐμφάνιση τοῦ τελετουργικοῦ τῆς Μετανοίας στὴ χειρόγραφη λειτουργικὴ παράδοση (8ος αἰ.) καὶ λίγο ἀργότερα στὰ κείμενα τῆς ἐξομολογητικῆς κανονικῆς γραμματείας (11ος αἰ. κ.έ.). Σὲ αὐτὰ τὰ λειτουργικὰ κείμενα καταγράφονται: α) ἀκολουθίες *Εἰς ἐξομολογούμενον* (ἔντυπα εὐχολόγια) ποὺ περιέχουν εὐχὲς μετανοίας, ἐξομολογήσεως καὶ ἀφέσεως, εὐχὲς ἐπιτιμίων, ὄρκου καὶ λύσεως ἀφορισμοῦ²⁵· καὶ β) ἡ μεθοδολογία τῆς ἐξαγόρευσης/ὁμολογίας τῶν ἀμαρτιῶν, ἐξομολόγησις ἐνώπιον τοῦ ἱερέως, καθὼς καὶ ἀκολουθίες *Εἰς ἐξομολογούμενον* (ἔντυπα ἐξομολογητάρια).

21. *Ματθ.* 18, 18.

22. *Ἰω.* 20, 22-23.

23. *Ματθ.* 9, 2, 2-18, 21-22· *Μάρκ.* 2, 17· 11, 25-26· *Λουκ.* 1, 77· 7, 47-48· 15, 1-2, 7, 10-23, 34· *Ἰω.* 1, 29.

24. *Ματθ.* 18, 18.

25. Π. Ἰ. Σκαλτσῆς, *Λειτουργικὲς Μελέτες* II, ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 2006, σσ. 429-437.

II. Οἱ πηγές περί «τελετουργικοῦ» τῆς Μετανοίας τῆς ἀρχαϊκῆς Ἐκκλησίας

Στὴν πρώτη *Πρὸς Κορινθίους* ἐπιστολή (95-96 μ.Χ.) τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης Κλήμεντος καταγράφεται ἡ πρώτη μαρτυρία «περὶ τελετουργικοῦ» τοῦ Μυστηρίου τῆς Μετανοίας. Σκοπὸς τῆς ἐπιστολῆς ἦταν ἡ διασφάλιση τῆς ἐνότητος τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ Σώματος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κορίνθου ἀπὸ ταραχοποιούς καὶ στασιαστές. Ὁ ἐπίσκοπος Ρώμης ὑπογραμμίζει τὴν ἀνάγκη γιὰ Μετάνοια²⁶, ὑπακοή²⁷, ταπεινοφροσύνη²⁸, συγχώρηση²⁹ καὶ προτρέπει τοὺς ταραχοποιούς νὰ μετανοήσουν καὶ νὰ ὑποταχθοῦν στοὺς πρεσβυτέρους: «Ἵμεῖς οὖν οἱ τὴν καταβολὴν τῆς στάσεως ποιήσαντες ὑποτάγητε τοῖς πρεσβυτέροις καὶ παιδεύθητε εἰς μετάνοιαν, κάμφαντες τὰ γόνατα τῆς καρδίας ὑμῶν»³⁰. Καὶ σὲ ἄλλο σημεῖο ἐπισημαίνει στοὺς χριστιανούς νὰ ὁμολογήσουν τὶς ἁμαρτίες τους καὶ νὰ ἀλλάξουν τρόπο ζωῆς: «Καλὸν γὰρ ἀνθρώπων ἐξομολογεῖσθαι περὶ τῶν παραπτωμάτων ἢ σκληρῶναι τὴν καρδίαν αὐτοῦ, καθὼς ἐσκληρύνθη ἡ καρδία τῶν στασιασάντων πρὸς τὸν θεράποντα τοῦ Θεοῦ Μωϋσῆ, ὧν τὸ κρίμα πρόδηλον ἐγενήθη»³¹. Ἡ τελετουργικὴ διαδικασία ἐντοπίζεται στὴν πρόσκληση τῶν ἁμαρτωλῶν γιὰ ἐξομολόγηση: «Ἐξάρωμεν οὖν τοῦτο ἐν τάχει καὶ προσπέσωμεν τῷ δεσπότῃ καὶ κλαύσωμεν ἱκετεύοντες αὐτόν, ὅπως ἴλεως γενόμενος ἐπικαταλλαγῇ ἡμῖν καὶ ἐπὶ τὴν σεμνὴν τῆς φιλαδελφείας ἡμῶν ἀγνὴν ἀγωγὴν ἀποκαταστήσῃ ἡμᾶς»³².

Συναφεῖς παραινέσεις πρὸς τοὺς χριστιανούς γιὰ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς Μετανοίας μαρτυροῦνται καὶ στὴ δεύτερη *Πρὸς Κορινθίους* ἐπιστολή (150-160 μ.Χ.), φερόμενη καὶ ὡς Β΄ ἐπιστολή, τοῦ Κλήμεντος Ρώμης. Ὁ συγγραφέας ὑπογραμμίζει τὸ δικαίωμα τῆς Ἐκκλησίας νὰ συγχωρεῖ μεταβαπτισματικὰ παραπτώματα, πράξη ποὺ ἀνάγει τὴ μετάνοια σὲ «δεύτερο βάπτισμα»:

26. VII, 4, ΒΕΠΕΣ 1, 15.

27. IX, 1, ΒΕΠΕΣ 1, 16.

28. XIII, 1, ΒΕΠΕΣ 1, 18.

29. LI, 1, ΒΕΠΕΣ 1, 33.

30. LVII, 1, ΒΕΠΕΣ 1, 35.

31. LI, 3, ΒΕΠΕΣ 1, 33.

32. XLVIII, 1, ΒΕΠΕΣ 1, 32.

Ὡς οὖν ἔσμεν ἐπὶ τῆς γῆς, μετανοήσωμεν. Πηλὸς γάρ ἐσμεν εἰς τὴν χεῖρα τοῦ τεχνίτου. Ὃν τρόπον γὰρ ὁ κεραμεὺς εἴαν ποιῇ σκεῦος καὶ ἐν ταῖς χερσὶν αὐτοῦ διαστραφῇ ἢ συντριβῇ, πάλιν αὐτὸ ἀναπλάσσει· εἴαν δὲ προφθάσῃ εἰς τὴν κάμινον τοῦ πυρὸς αὐτὸ βαλεῖν, οὐκέτι βοηθήσει αὐτῷ· οὕτως καὶ ἡμεῖς, ἕως ἔσμεν ἐν τούτῳ τῷ κόσμῳ ἐν τῇ σαρκὶ ἃ ἐπράξαμεν πονηρὰ μετανοήσωμεν ἐξ ὅλης τῆς καρδίας, ἵνα σωθῶμεν ὑπὸ τοῦ Κυρίου ἕως ἔρχομεν καιρὸν μετανοίας³³.

Στις ἀνωτέρω «τελετουργικὲς πράξεις» προσθέτουμε καὶ τὸ αἴτημα τῆς ἀφέσεως τῶν ἁμαρτιῶν:

ἐλεῆμον καὶ οἰκτίρμον, ἄφες ἡμῖν τὰς ἀνομίας ἡμῶν καὶ τὰς ἀδικίας καὶ τὰ παραπτώματα καὶ πλημμελείας. Μὴ λογίσῃ πᾶσαν ἁμαρτίαν δούλων σου καὶ παιδισκῶν, ἀλλὰ καθάρισον ἡμᾶς τὸν καθαρισμόν τῆς σῆς ἀληθείας καὶ κατεύθυνον τὰ διαβήματα ἡμῶν ἐν ὁσιότητι καρδίας πορεύεσθαι καὶ ποιεῖν τὰ καλὰ καὶ εὐάρεστα ἐνώπιον σου καὶ ἐνώπιον τῶν ἀρχόντων ἡμῶν³⁴.

Ὅλα τὰ παραπάνω στοιχεῖα, τὰ δάκρυα τῆς μετανοίας, ἡ κάμψη τῶν γονάτων, τὸ αἴτημα περὶ ἀφέσεως τῶν ἁμαρτιῶν, μαρτυροῦν τὴν εἰσαγωγικὴ διαδικασία ἐνὸς τελετουργικοῦ τυπικοῦ τοῦ Μυστηρίου τῆς Μετανοίας³⁵.

Προτρεπτικὲς ἐξομολογητικὲς πρακτικὲς καταγράφονται καὶ σὲ ἄλλα πρωτοχριστιανικὰ κείμενα, ὅπως ἡ *Διδαχὴ τῶν δώδεκα Ἀποστόλων*: «*Ἐν Ἐκκλησίᾳ ἐξομολογήσῃ τὰ παραπτώματά σου καὶ οὐ προσελεύσῃ ἐπὶ προσευχὴν σου ἐν συνειδήσει πονηρᾷ*»³⁶, καὶ «*κατὰ Κυριακὴν δὲ Κυρίου συναχθέντες κλάσατε ἄρτον καὶ εὐχαριστήσατε προεξομολογησάμενοι τὰ παραπτώματα ἡμῶν, ὅπως καθαρὰ ἡ θυσία ὑμῶν ᾗ*»³⁷. καὶ ἡ *Ἐπιστολὴ Βαρνάβα* (130-140), ὁ ἀνώνυμος συγγραφέας τῆς ὁποίας καλεῖ σὲ ἐξομολόγησιν τῶν ἁμαρτιῶν, ὥστε ἡ προσευχὴ νὰ γίνεταί με συνείδηση καθαρῇ³⁸.

33. VIII, 1-2 ΒΕΠΕΣ 1, 42.

34. LX, 1-2, ΒΕΠΕΣ 1, 37.

35. Γιὰ μαρτυρίες περὶ τελετουργίας τῆς Μετανοίας τῶν τεσσάρων πρώτων αἰώνων βλ. Γ. Ν. Φίλιας, *Εἰκὼν τῶν Μελλόντων. Ἱστορικὲς καὶ θεολογικὲς προσεγγίσεις στὴ λατρεία τῆς Ἐκκλησίας*, ἐκδ. Γρηγόρη, Ἀθήνα 2020, σσ. 341-369, εἰδικὰ σσ. 349-352.

36. IV, 14, ΒΕΠΕΣ 2, 217.

37. XIV, 1, ΒΕΠΕΣ 2, 220.

38. XIX, 12, ΒΕΠΕΣ 2, 242-243.

Στὰ ἔργα του Τερτυλλιανοῦ (†220-225;), ἑνὸς ἐκ τῶν σπουδαιότερων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων τῆς Δύσεως³⁹, ὑπὸ τὸν τίτλο: *De paenitentia*⁴⁰ (Περὶ μετανοίας) καὶ *De pudicitia*⁴¹ (Περὶ ἀγνείας), διασώζονται σημαντικὲς πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὴν τάξη τῶν μετανοούντων τῆς μεταποστολικῆς Ἐκκλησίας. Ὁ Βορειοαφρικανὸς συγγραφέας ἀσχολήθηκε μὲ τὸ θέμα τῆς ἐπανένταξης ὄσων διέπραξαν μεταβαπτισματικὰ ἁμαρτήματα.

Γιὰ τὸν Τερτυλλιανό, ἡ ὁμολογία τῆς ἁμαρτίας *coram Ecclesia*, ἐνώπιον δηλαδὴ τῆς Ἐκκλησίας, ἀποτελοῦσε τὴν ἔμπρακτὴ ἀπόδειξη τῆς Μετανοίας⁴², γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἐξομολόγηση ἦταν ἀναγκαία γιὰ ὄσους χριστιανοὺς εἶχαν ὑποπέσει σὲ μεταβαπτισματικὰ ἁμαρτήματα⁴³. Ποιμαντικὴ εὐθύνη γιὰ τοὺς μετανοοῦντες εἶχαν οἱ *probati seniors*, ἦτοι οἱ δοκιμασμένοι πρεσβύτεροι ἐνώπιον τῶν ὁποίων εἰσέρχονταν γονυκλινεῖς οἱ πρῶτοι καὶ ἐνώπιον τοῦ λαοῦ ὁμολογοῦσαν μὲ δάκρυα καὶ θρήνους τὰ παραπτώματά τους. Ὁ θρήνος, τὰ δάκρυα καὶ ἡ κλίση ἐπὶ τῶν γονάτων ἀποτελοῦν στοιχεῖα τοῦ τελετουργικοῦ τῆς δημόσιας ἐξομολόγησεως⁴⁴. Ἐπομένως, ἡ πρακτικὴ τῆς ἐξομολόγησεως γιὰ τὴν ἐπανένταξη τῶν χριστιανῶν στὴν εὐχαριστιακὴ Σύναξη ἦταν ὑποχρεωτικὴ καὶ συνιστοῦσε τὴν ἐξωτερικὴ ἐκδήλωση τῆς Μετανοίας:

39. Κ. Χρ. Καρακόλης, «Τερτυλλιανός», *ΘΗΕ* 11 (1967), στ. 711-723.

40. Tertullien, *De paenitentia*, SC 316, 144-191.

41. Tertullien, *De pudicitia*, SC 394, I, 145-281.

42. Tertullien, *De paenitentia*, SC 316, 180. Ὁ ἱερὸς Χρυσόστομος προτρέπει τὸν ἁμαρτωλὸ νὰ ὁμολογεῖ τὸ παράπτωμά του στὴν ἐκκλησία: «Κὰν ἁμαρτωλὸς ἦς, εἴσελθε εἰς τὴν ἐκκλησίαν, ἵνα λέγῃς τὰς ἁμαρτίας σου καὶ δίκαιος ἦς, εἴσελθε, ἵνα μὴ ἐκπέσης τῆς δικαιοσύνης· λιμὴν γὰρ ἀμφοτέροις ἐστὶν ἡ ἐκκλησία», Ὁμιλία β' περὶ μετανοίας, καὶ εἰς τὴν σκυθρωπότητα βασιλέως Ἀχάβ, καὶ εἰς Ἰωάν τὸν προφήτην, PG 49, 285, ἂν καὶ ὁ ἱερὸς Πατέρας θὰ εἰσαγάγει τὴν κατ' ἰδίαν ἐξομολόγηση σὲ ἄλλο κείμενο ἀναφέρει: «Οὐκ ἀναγκάζω, φησὶν, εἰς μέσον ἐλθεῖν σε θέατρον, καὶ μάρτυρας περιστήσαι πολλούς· ἐμοὶ τὸ ἁμάρτημα εἰπέ μόνω κατ' ἰδίαν, ἵνα θεραπεύσω τὸ ἔλκος καὶ ἀπαλλάξω τῆς ὀδύνης», Ὁμιλία εἰς τὸν Λάζαρον 4, 4, PG 48, 1012. Κατὰ δὲ τὸν ἅγιο Μάξιμο τὸν Ὁμολογητὴ: «Συγγνωστὸν γάρ, οὐ τιμωρητόν, ἡ ἀσθένεια», *Μυσταγωγία*, PG 94, 716 C.

43. J. Quasten (ἐπιμ.), *Patrology, The Ante-Nicene literature after Irenaeus*, vol. II, Spectrum, Utrecht-Antwerp 1964, σ. 299. Γιὰ τὰ σοβαρώτερα παραπτώματα, ὅπως τὴ μοιχεία, τὸν φόνο, τὴν ἀποστασία (Tertullien, *De pudicitia*, SC 394, I, 120), τὴ βλασφημία, τὴν πορνεία, τὴν ψευδομαρτυρία καὶ τὴν ἀπάτη (Tertullien, *De pudicitia*, SC 394, I, 260), ὁ Τερτυλλιανὸς προτείνει ἰσόβια Μετάνοια μὲ ἐξομολόγηση, ἐφ' ὅσον οἱ ὑπαίτιοι ἀνήκουν στὸ ἔλεος καὶ στὴν κρίση τοῦ Θεοῦ.

44. Tertullien, *De paenitentia*, SC 316, 180.

Huius igitur paenitentiae secundae et unius, quanto in arto negotium est, tanto operosior probation, ut non conscientia sola praefertur, sed aliquo etiam actu administratur. Is actus, qui magis graeco uocabulo exprimitur et frequentatur, exomologesis est, qua delictum nostrum Domino confitemur, non quidem ut ignaro, sed quatenus satisfaction confessione disponitur, confessione paenitentia nascitur, paenitentia Deus mitigatur⁴⁵.

Ὡστόσο, οἱ συμμετέχοντες μετανοοῦντες⁴⁶ στήν ἐξομολογητική διαδικασία, κατὰ τὴ δεύτερη Μετάνοια, ἀπομονώνονταν στὸν πρόναο (*collocavit in uestibulo paenitentiam secundam*) ἀπὸ τὴ λοιπὴ ἐκκλησιαστικὴ Σύναξη⁴⁷ καὶ τοὺς ἀπαγορευόταν ἡ μετοχὴ στὴ θεία Εὐχαριστία.

Ὁ λατινόφωνος συγγραφέας ὀρίζει ὡς κανονικὸ μέτρο γιὰ τοὺς διαπράττοντες μεταβαπτισματικὰ ἁμαρτήματα τὴν ἐξομολόγηση μὲ προσωρινὸ ἀποκλεισμὸ ἀπὸ τὴ θεία Εὐχαριστία⁴⁸. Ἐπιπροσθέτως, ἡ ὁμολογία τῆς ἁμαρτίας, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἀποκλεισμὸ τοῦ ἁμαρτωλοῦ ἀπὸ τὸ Μυστήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας, τὸν ὑποχρέωνε σὲ ἕναν ἰδιαίτερο τρόπο συμπεριφορᾶς, ὁ ὁποῖος μᾶλλον ἐκφράζει καὶ ὑπογραμμίζει τὴν προσωπικὴ καὶ ἔμπρακτη Μετάνοια, παρὰ ἀποτελεῖ πειθαρχικὸ μέτρο:

Itaque exomologesis prosternendi et humiliificandi hominis disciplina est, conuersationem iniungens misericordiae inlicem, de ipso quoque habitu atque uictu. Mandat sacco et cineri incubare, corpus sordibus obscurare, animum maeroribus deicere, illa quae peccant tristi tractatione multare, ceterum pastum et potum pura nosse, non uentris scilicet, sed animae causa; plerumque uero ieiuniis preces alere, ingemiscere, lacrimari et mugire dies noctesque ad Dominum Deum tuum, presbyteris aduolui, aris Dei adgeniculari, omnibus fratribus legationem deprecationis suae iniungere⁴⁹.

45. «Ἐπειδὴ ἡ δεύτερη μετάνοια εἶναι καὶ ἡ τελευταία πρέπει νὰ ἐκτελεῖται μὲ ἐξαιρετικὴ ἐπιμέλεια, οὕτως ὥστε ἡ ἐσωτερικὴ συνειδητοποίηση νὰ ἐκδηλώνεται καὶ ἐξωτερικὰ μὲ μία συγκεκριμένη πράξη. Αὐτὴ τὴν πράξη ἀποκαλοῦμε μὲ τὸ ἑλληνικὸ ὄνομα «ἐξομολόγηση», καὶ δὲν εἶναι παρὰ ἡ ὁμολογία τῶν ἁμαρτιῶν μας στὸν Κύριο. Αὐτὸ γίνεται, ὄχι γιὰ νὰ γνωστοποιήσουμε στὸν Θεὸ αὐτὰ ποῦ ἤδη γνωρίζει, ἀλλὰ γιὰτὶ ἀπὸ τὴν ὁμολογία μας προέρχεται ἡ μετάνοια καὶ ἡ ἀποκατάσταση, ἀφοῦ ἡ μετάνοια εἶναι ἐκεῖνη ποῦ ἐξευμενίζει τὸν Θεό»· Tertullien, *De paenitentia*, SC 316, 180.

46. Γιὰ τὴ θέση τῶν μετανοοῦντων βλ. H. Koch, „Die Bosserentlassung in der alten adendindischen Kirche“, *Theologische Quartalschrift* 82 (1900), σσ. 481-534· ὁ ἴδιος, „Die Bosserplatz im Abendlande“, *Theologische Quartalschrift* 85 (1903), σσ. 254-270.

47. Tertullien, *De pudicitia*, SC 394, I, 180.

48. Δ. Βακάρος (πρωτοπρ.), *Τὸ μυστήριον τῆς μετάνοιας καὶ ἐξομολόγησεως. Ἱστορία καὶ πράξη*, Θεσσαλονίκη ²2005, σ. 223.

49. «Ἡ διδασκαλία μας λοιπὸν προτείνει τὴν ἐξομολόγηση μὲ σκοπὸ τὴ συντριβὴ

Ὁ μετανοῶν ἐξωτερικεύει τὸν ψυχικὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κόσμου, βιώνοντας ἔντονα καὶ ἔμπρακτα τὴ Μετάνοια μὲ τὴν ἐνδυμασία, τὴν τροφή, τοὺς θρήνους, τὰ δάκρυα, τὴν προσευχή, τὴ νηστεία, τὴν κάμφη γονάτων ἐνώπιον τῶν πρεσβυτέρων καὶ τὴν ἐκζήτηση τῶν πρεσβειῶν καὶ τῆς μεσιτείας τῶν ἀδελφῶν χριστιανῶν γιὰ ἄφεση τῶν ἁμαρτιῶν. Εἶναι προφανὲς ὅτι ἡ ἀποδοχὴ τῆς παραπάνω ἐπιτιμιακῆς πρακτικῆς τοῦ πένθους καὶ τῆς ἐξομολόγησεως προϋπέθετε τὴ συγκατάθεση καὶ τὴν ἀνταπόκριση ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ μετανοοῦντος· καὶ αὐτὴ ἡ ἐξωτερικὴ ἀποδοχὴ καὶ ἐκδήλωση τῆς Μετανοίας συνέβαινε παράλληλα μὲ τὴν ὁμολογία τῆς ἁμαρτίας. Ἐπομένως, κριτήριον μεταμέλειας γιὰ τὸν ἁμαρτωλὸ ἦταν ἡ ἐξομολόγηση, ἡ ὁμολογία καὶ ἡ παραδοχὴ τῆς ἁμαρτίας ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ, τοῦ κλήρου καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς Συνάξεως⁵⁰.

καὶ τὴν ταπείνωση τοῦ ἀνθρώπου, καὶ συμβουλεύει τὸ εἶδος τῆς συμπεριφορᾶς ποὺ θὰ ἐλκύσει τὸ ἔλεος τοῦ Θεοῦ. Ὅσον ἀφορᾷ τὸ ντύσιμο καὶ τὸ φαγητό, προστάζει στὸν μετανοοῦντα σάκκο καὶ σποδὸ, πένθος καὶ θλίψη· ταλαιπωρία ψυχῆς γιὰ νὰ ξεπληρώσει τὶς ἁμαρτίες ποὺ διέπραξε. Ἐπιπλέον, λιτὸ φαγητό – τροφή ὄχι γιὰ τὸ στομάχι, ἀλλὰ γιὰ τὴν ψυχή. Καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πλείστον νὰ τρέφει τὶς προσευχὲς μὲ τὶς νηστείες του, νὰ κλαίει καὶ νὰ κράζει στὸν Κύριον τὸν Θεὸ του. Νὰ πέφτει στὰ πόδια τῶν πρεσβυτέρων, καὶ νὰ γονατίζει μπροστὰ στοὺς εὐγενεῖς τοῦ Θεοῦ. Νὰ προτρέπει ὅλους τοὺς ἀδελφοὺς νὰ γίνουν πρέσβεις τῶν ἰκεσιῶν του στὸ Θεό». Tertullien, *De paenitentia*, SC 316, 180. Ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος ἐπισημαίνει γιὰ τὸ πένθος τῆς μετανοίας: «Ἄμαρτία λύπην ἐγέννησε· λύπη τὴν ἁμαρτίαν ἠγάλωσε· καὶ ὡσπερ σκώληξ ἀπὸ τοῦ ξύλου τικτόμενος, αὐτὸ δαπανᾷ τὸ ξύλον, οὕτω καὶ ἡ λύπη τεχθεῖσα ἀπὸ τῆς ἁμαρτίας, ἀναλίσκει τὴν ἁμαρτίαν, διὰ τῆς μετανοίας προσαγομένη. Διὰ τοῦτο φησὶν ὁ Παῦλος: “ἡ κατὰ Θεὸν λύπη μετάνοιαν εἰς σωτηρίαν ἀμεταμέλητον ἐργάζεται”. Καλὴ ἡ λύπη τοῖς γνησίως μετανοοῦσι». Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Λόγος περὶ μετανοίας, καὶ κατανύξεως, καὶ ὅτι ταχὺς ὁ Θεὸς εἰς σωτηρίαν καὶ βραδὺς εἰς τιμωρίαν ἐν ᾧ καὶ περὶ τῆς Ῥαὰθ παράδοξος ἱστορία*, Ὁμιλία ζ', PG 49, 332.

50. «Ὁ βαθμὸς τῆς δημοσιοποίησης μιᾶς τέτοιας ἐξομολόγησεως δὲν μπορεῖ νὰ καθοριστῆ ἀπὸ τὸν Τερτυλλιανό, καὶ ἐὰν ἡ ἁμαρτία εἶναι ἰδιαίτερα σοβαρὴ καὶ εἶναι ἤδη γνωστὴ στὴν Ἐκκλησία, αὐτὴ ἡ δημόσια ἐξομολόγηση θὰ ἦταν περιττὴ. Ἄμαρτίες οἱ ὁποῖες δὲν ἀποτελοῦν κοινὸ μυστικὸ, πιθανότατα θὰ μπορούσαν νὰ ἐξομολογῶνται ἐνώπιον τοῦ Ἐπισκόπου ἢ τοῦ ἐκπρόσωπου του μὲ μιὰ ἴσως πιὸ γενικὴ ἐξομολόγηση ἐνώπιον ὅλης τῆς Ἐκκλησίας. Μιὰ πιὸ προσωπικὴ ἐξομολόγηση θὰ μπορούσε νὰ λάβει χώρα κάποια στιγμή πρὶν ἢ μετὰ τὴ Λειτουργία, κατὰ τὴ διάρκειαν τῆς ὁποίας ὁ ἁμαρτωλὸς πραγματοποιεῖ τὴ δημόσια ἐξομολόγησή του. Ἐπειτα, ὁ Ἐπίσκοπος ἢ ὁ ἀντιπρόσωπός του ἀποφασίζει τὴν *castigatio* (ποινὴ ἢ τιμωρία) τοῦ μετανοοῦντος, ἡ ὁποία ποικίλλει ἀνάλογα μὲ τὴν ἁμαρτία καὶ τὴ θέρη, τὸν ζῆλον τοῦ μετανοοῦντος, καὶ ἡ ὁποία πάντα περιλαμβάνει τὴν ἐξομολόγηση» βλ. Βακάρος, *Τὸ μυστήριον τῆς μετανοίας...*, ὁ.π., σ. 232.

Ἐπίσκοπος καὶ πρεσβύτεροι ἀποφάσιζαν τόσο γιὰ τὸν ἀποκλεισμό ἢ μὴ τῶν μετανοούντων κατὰ τὴ διαδικασία τῆς ἐξομολόγησεως ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἀποκατάσταση καὶ συμφιλίωσή τους μὲ τὴν Ἐκκλησία. Ὡστόσο, ἡ ποιμαντικὴ μέριμνα δὲν συνδέεται μόνο μὲ τὸν ἴδιο τὸν ἁμαρτωλὸ ἢ τοὺς κληρικούς, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ εὐχαριστιακὸ Σῶμα, τὴν Ἐκκλησία, ἡ ὁποία εὐχεται, προσεύχεται καὶ μεσιτεύει ὑπὲρ τοῦ ἁμαρτωλοῦ. Ὡς ἐκ τούτου, ἡ συμφιλίωση, ἡ καταλλαγή καὶ ἡ ἀποκατάσταση τῆς κοινωνίας μεταξὺ τοῦ ἁμαρτωλοῦ μὲ τὴν εὐχαριστιακὴ Σύναξη ἀποτελοῦσε ἐκκλησιαστικὴ μέριμνα⁵¹.

Ἡ μετανοητικὴ διαδικασία διεξαγόταν ἐνῶ οἱ μετανοοῦντες διατηροῦσαν, ἂν καὶ ἀποκομμένοι στὸν πρόναο, σχέση μὲ τὴν Ἐκκλησία ὡς ἀπόδειξη τῆς Μετανοίας τους, ἡ ὁποία ὀδηγοῦσε στὴν πνευματικὴ συμφιλίωση μὲ τὰ λοιπὰ μέλη τῆς Ἐκκλησίας⁵² καὶ συνεκδοχικὰ στὴ συμμετοχὴ τους στὸ Κοινὸ Ποτήριο. Συνοπτικά, ὁ Τερτυλλιανὸς προτρέπει γιὰ ὅσους εἶχαν διαπράξει μεταβαπτισματικὰ ἁμαρτήματα: α) τὴν ἐξομολόγησιν⁵³, β) τὴν ἀπομόνωση τοῦ ἁμαρτωλοῦ ἀπὸ τὰ

51. Tertullien, *De paenitentia*, SC 316, 182. Αὐτὸ ἄλλωστε ἐκφράζεται καὶ στὴ θεία Λειτουργία τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν, κειμένου τοῦ 4ου αἰ. τὸ ὁποῖο διασώζει τὶς δεήσεις τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ Σώματος τῆς ἐποχῆς γιὰ τοὺς μετανοοῦντες· βλ. Ἰω. Μ. Φουντούλης, *Κείμενα λειτουργικῆς. Θεῖαι Λειτουργίαι*, τεύχ. Γ', Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 325-327. Γιὰ συμπάσχουσα καὶ συμπροσευχομένη Ἐκκλησία, συμμετέχουσα στὸ πένθος τῆς ἁμαρτίας τῶν πεπτωκότων, θὰ κάνει λόγο ἀργότερα καὶ ὁ Ἀμβρόσιος Μεδιολάνων (†397) στὸ ἔργο τοῦ *De paenitentia*. Ὁ πεπτωκὸς ἄνθρωπος μετανοεῖ ἐμπράκτως, ὁμολογεῖ τὶς ἁμαρτίες του δημόσια ἐνώπιον τῆς ἐκκλησιαστικῆς Συνάξεως, ἐνῶ ἡ Ἐκκλησία ἀναλαμβάνει «τὸ βᾶρος τοῦ ἁμαρτωλοῦ» καὶ συμπροσεύχεται γιὰ τὸν ἐξαγιασμό του. *Corpus Christianorum Series Latina* 73, 171 καὶ 156-157: «Σωστὰ λείπει νὰ καθαρίσετε, ἐπειδὴ ἐξαγνίζεται, τελικά, μὲ τὴ μεσολάβηση ὄλου τοῦ λαοῦ καὶ πλένεται μὲ τὰ δάκρυα ὄλων. Λυτρώνεται ἀπ' τὴν ἁμαρτία καὶ καθαρίζεται ἐσωτερικὰ χάρις στίς προσευχὰς καὶ τοὺς θρήνους ὄλων τῶν πιστῶν. Ὁ Χριστὸς ἔδωσε τὴ δωρεὰ στὴν Ἐκκλησία Του, ὥστε αὐτὴ, μὲ τὴ μεσολάβηση τῶν πολλῶν, νὰ ἔσωζε ἕναν. Ὅμως μὲ τὴν ἔλευση τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ ἀξιώθηκε, ὥστε, μὲ τὴ μεσολάβηση τοῦ Ἐνός, νὰ σωθοῦν ὅλοι», μετάφρ. Φ. Σ. Ἰωαννίδης, Ἀμβρόσιος Μεδιολάνων, *Περὶ μετανοίας*, [Ἐκκλησιαστικὴ Γραμματολογία. Συγγραφεῖς καὶ Πατέρες τῆς Δύσης Β'-Στ' αἰ.], τ. Β', ἐκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 102.

52. Tertullian, *Treatises on Penance: On Penance and on Purity*, μετάφρ. W. P. Le Saint, [Ancient Christian Writers 28], The Newman Press – Longmans, Green and Co. Westminster – London 1959, σσ. 172-172 (ὑπόσημ. 152).

53. Αἰμ. Τιμιάδης (ἐπισκ.), «Ὁ Τερτυλλιανὸς καὶ ἡ ἐξομολόγησις», *Γρηγόριος Παλαμᾶς* 44 (1961), σσ. 17-22, 187-260.

υπόλοιπα μέλη τῆς Ἐκκλησίας, γ) τὰ ἔργα μετανοίας καὶ συντριβῆς καὶ δ) τὴν ἐπανένταξη καὶ παραχώρηση τοῦ δικαιώματος γιὰ τὴ θεία Εὐχαριστία⁵⁴.

Γιὰ τοὺς ἐνόχους μεταβαπτισματικῶν παραπτωμάτων, ἡ μετανοητικὴ διαδικασία, σύμφωνα μὲ τὸν Ὁριγένη (185-254 μ.Χ.), προέβλεπε τὸν ἀποκλεισμὸ τοῦ ἁμαρτωλοῦ ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία μὲ ἀπόφαση τοῦ ἐπισκόπου, τὴν ἐξομολόγησιν⁵⁵ καὶ τὴν ἄσκηση ἔργων μετανοίας, καὶ τέλος τὴ συμφιλίωση μὲ τὴν εὐχαριστιακὴ Σύναξη, διὰ τῆς ἐπιθέσεως τῶν χειρῶν τοῦ ἐπισκόπου, καὶ μὲ ἐπάληψη ἐλαίου⁵⁶ (*olei imaginem*), πράξη δανειζόμενη ἀπὸ τὸν ἀπόστολο Ἰάκωβο, καθὼς καὶ μὲ τὴ συμμετοχὴ στὴ θεία Εὐχαριστία.

Μὲ τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ προβλήματος τῆς δυνατότητας Μετανοίας στοὺς «πεπτωκότες» (*lapsi*), τῆς ἀφέσεως τῶν ἁμαρτιῶν καὶ τῆς ἐπανένταξής τους στὸ ἐκκλησιαστικὸ Σῶμα ἀσχολήθηκε ὁ ἐπίσκοπος Καρχηδόνας Κυπριανός (258 μ.Χ.), γιὰ τὸν ὁποῖον ἡ διαδικασία τῆς Μετανοίας καὶ ἡ πορεία τῆς ἐσωτερικῆς συντριβῆς ὅσων ἐπιτέλεσαν σοβαρὰ μεταβαπτισματικὰ παραπτώματα (π.χ. ἀποστασία) περιελάμβανε ἀρχικὰ τὴν ἔμπρακτὴ Μετάνοια⁵⁷, ἡ ὁποία ἐκφραζόταν ἐξωτερικὰ μὲ τὴν ἐπίτευξη προσωπικῶν «καλῶν» πράξεων, ὅπως ἡ

54. Βακάρος, *Τὸ μυστήριον τῆς μετανοίας...*, ὁ.π., σ. 237.

55. Ὁριγένους, *In Leviticum*, 8, 10, PG 12, 502B.

56. Ὁριγένους, *In Leviticum*, 2, 4, PG 12, 418B-419A.

57. Κυπριανοῦ Καρχηδόνας, *Ἐπιστολαί*: Saint Cyprien, *Correspondance, Epistula XV*, I, 2, texte établi et traduit par Chanoine Bayard, tome II, Les Belles Lettres, Paris 1961, σ. 49.

ἐλεημοσύνη⁵⁸, ἡ νηστεία⁵⁹ καὶ ἡ προσευχή⁶⁰. Ὡστόσο, ὁ διαχωρισμὸς τῶν ἀμαρτωλῶν, τῶν ἐπιτελούντων βαρέα παραπτώματα, ἀπὸ τὰ λοιπὰ μέλη τῆς λειτουργικῆς Συνάξεως ἦταν ἀναγκαῖος, καθὼς ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ παραμένουν στὸν πρόναο ζητώντας τὴν προσευχὴ τῆς Ἐκκλησίας⁶¹. Ἀκόμη καὶ ἡ ἐνδυμασία ἀλλὰ καὶ ἡ στάση τοῦ σώματος τῶν μετανοούντων ἐπιβαλλόταν νὰ μαρτυρεῖ τὴ μετάνοιά τους:

Orare oportet inpensius et rogare; diem luctu transigere, vigiliis noctes ac fletibus ducere, tempus omne lacrimosis lamentationibus occupare; stratos solo adhaerere cineri, in cilicio et sordibus volutari; post indumentum Christi predictum, nullum iam velle vestitum, post diaboli cibum malle ieiunium; Liberantur⁶².

58. Γιὰ τὴ σχέση ἐλεημοσύνης καὶ μετάνοιας βλ. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Περὶ ἐλεημοσύνης, καὶ εἰς τὰς δέκα παρθένους Ὁμιλία γ'*, PG 49, 293-295, 297· *Περὶ μετάνοιας καὶ κατανύξεως, καὶ ὅτι ταχὺς ὁ Θεὸς εἰς σωτηρίαν καὶ βραδὺς εἰς τιμωρίαν ἐν ᾧ καὶ περὶ τῆς Ῥαὰβ παράδοξος ἱστορία, Ὁμιλία ζ'*, PG 49, 332.

59. Ἡ νηστεία δὲν χαρακτηρίζεται μόνο ὡς «θεμέλιον ἀρετῆς» (Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ φιλοπτώχιας καὶ εὐποίας*, W. Jaeger (ed.), *Gregorii Nysseni Opera*, vol. IX, Brill, Leiden 1967, σ. 95 [= PG 46, 456C]), ἀλλὰ συνδέεται ἄμεσα μὲ τὴν ἐλεημοσύνη καὶ τὴν προσευχὴ ὡς πνευματικὲς πράξεις καὶ λειτουργίες, οἱ ὁποῖες καταπολεμοῦν τὴν ἀμαρτία καὶ εὐεργετοῦν κάθε ἄνθρωπο. «*Νηστεία φυλάσσει νήπια, σωφρονίζει τὸν νέον, σεμνὸν ποιεῖ τὸν πρεσβύτερον [...]. Γυναιξὶ κόσμος ἀρμοδιώτατος, ἀκμαζόντων χαλινός, συζυγίας φυλακτήριον, παρθενίας τροφός*» Μ. Βασιλείου, *Περὶ νηστείας λόγος* 2, 5, PG 31, 192B. Γιὰ τὴ σχέση ἐλεημοσύνης καὶ νηστείας βλ. Μ. Βασιλείου, *Περὶ νηστείας λόγος*, 2, 7, PG 31, 196D· Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Εἰς ἀνδριάντας*, 3, 3, PG 49, 39-40B· *Εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον* 57, 6, PG 58, 710. Πρβλ. καὶ Al. Schmemmann, *Μεγάλη Σαρακοστή. Πορεία πρὸς τὸ Πάσχα*, μετάφρ. Ἑλένη Γκανοῦρη, ἐκδ. Ἀκρίτας, Ἀθήνα 1984, σσ. 107-114.

60. «*Πρέπει νὰ παρακαλεῖτε καὶ νὰ προσεύχεσθε συνεχῶς, νὰ περναῖτε τὴ μέρα σας μὲ θλίψη καὶ τὴ νύχτα μὲ ἀγρυπνίες καὶ δάκρυα, νὰ γεμίζετε κάθε λεπτὸ μὲ θρήνο καὶ κλαυθμό· πρέπει νὰ κυλιέστε στὸ ἔδαφος μέσα στὸ χῶμα, νὰ πετάξετε, νὰ διώξετε τὴ φθορὰ μὲ τὶς ἀμυχές καὶ μὲ τὸ τρίχινο ράσο τῆς μετάνοιας ἐφόσον κάποτε ἐνδυθήκατε τὸν Χριστό, ἀρνηθεῖτε ὅλα τὰ ἄλλα ἐνδύματα*» Κυπριανοῦ Καρχηδόνας, *Περὶ πεπτωκότων καὶ περὶ τῆς ἐνότητος τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας*; Cyprian, *De Lapsis and de Ecclesiae Catholicae Unitate*, text and translation by Maurice Bévenot, Oxford 1971, κεφ. 29-30, σσ. 44-46.

61. Βακάρος, *Τὸ μυστήριον τῆς μετάνοιας...*, ὁ.π., σσ. 253-254.

62. «*Πρέπει νὰ παρακαλοῦν καὶ νὰ προσεύχονται συνεχῶς, νὰ περᾶνε τὴ μέρα μὲ θλίψη, νὰ ὀδηγοῦν τὶς νύχτες σὲ ἀγρυπνίες καὶ δάκρυα, νὰ καταλαμβάνουν ὅλο τὸν χρόνο μὲ δακρύβρεχτους θρήνους, νὰ μένουν κολλημένοι σὲ στρώματα μόνο στάχτης, νὰ κοιμῶνται σὲ τρίχινο στρώμα καὶ κουρέλια. Μετὰ τὴν λήψη τοῦ χιτώνα τοῦ Χριστοῦ, νὰ μὴ ἐπιθυμοῦν πλέον κανένα ἐνδυμα. Μετὰ τὴν τροφή τοῦ διαβόλου, νὰ προτιμοῦν τὴ νηστεία. Νὰ ἐλευθερωθοῦν*» Κυπριανοῦ Καρχηδόνας, *Περὶ πεπτωκότων*, ὁ.π., κεφ.

Ένα δεύτερο στοιχείο της μετανοητικής διαδικασίας και της συντριβής, τὸ ὁποῖο ἐπέτρεπε στὸν μετανοοῦντα νὰ ἐπανενταχθεῖ στοὺς κόλπους τῆς Ἐκκλησίας, ἦταν ἡ ἐξομολόγηση (*exomologesi facta*), ἡ ὁμολογία τῆς ἁμαρτίας ἐνώπιον τῶν πιστῶν καὶ τῶν ἱερέων:

*Denique quanto et fide maiore et timore meliore sunt qui, quamvis nullo sacrificii aut libelli facinore constricti, quoniam tamen de hoc vel cogitaverunt, hoc ipsum apud sacerdotes Dei dolenter et simpliciter confitentes exomologesin conscientiae faciunt, animi sui pondus exponunt, salutarem medelam parvis licet et modicis vulneribus exquirunt, scientes scriptum esse: Deus non deridetur*⁶³.

Μία τέτοια πράξη «ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ ἁμαρτωλοῦ, περιλαμβάνει τὴν ἀναγνώριση τῆς ἁμαρτίας καὶ τὴν προθυμία νὰ ὑποταχθεῖ στὴν κρίση τῆς Ἐκκλησίας»⁶⁴, ἐνῶ ἡ συμφιλίωσή του μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴ Σύναξη σφραγίζεται μὲ τὴν ἐπίθεση τῶν χειρῶν τοῦ ἐπισκόπου⁶⁵.

Τὸ τελευταῖο στάδιο περιελάμβανε τὴ συμφιλίωση καὶ τὴν ἐπαναποδοχὴ τοῦ μετανοοῦντος στὴ θεία Εὐχαριστία διὰ τριῶν τελετουργικῶν πράξεων: α) τὴν ἐπίθεση τῶν χειρῶν τοῦ ἐπισκόπου, β) τὴν προσφορὰ τῆς θείας Εὐχαριστίας γιὰ τοὺς μετανοοῦντες καὶ γ) τὴν ἐπαναποδοχὴ τους στὸ Μυστήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας⁶⁶. Ἡ ἐπίθεση τῶν χειρῶν τοῦ

35, σσ. 50-52. Ἡ μετάνοια δὲν ἀποτελεῖ μόνο τὸν κορμὸ τῆς πνευματικῆς διαδικασίας γιὰ τὴν ἐπανεπίσταξη τῶν ἀποστατῶν στὸ Σῶμα τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ τὸν πνευματικὸ σύνδεσμο μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων. Γιὰ τὸ θέμα ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος ἀναφέρει: «Ἡ γὰρ μετάνοια, δεινὴ καὶ φοβερὰ τῷ ἁμαρτωλῷ, φάρμακον τῶν πλημμελημάτων, δαπάνημα τῶν παρανομιῶν, ἀνάλωμα τῶν δακρύων, παρρησία πρὸς τὸν Θεόν, ὄπλον κατὰ τοῦ διαβόλου, μάχαιρα ἀποτέμνουσα αὐτοῦ τὴν κεφαλὴν, σωτηρίας ἐλπίς, ἀπογνώσεως ἀναίρεσις· αὕτη τὸν οὐρανὸν ἀνοίγει, αὕτη εἰς τὸν παράδεισον εἰσάγει, αὕτη τοῦ διαβόλου περιγίνεται (διὰ δὴ τοῦτο συνεχῶς τὸν περὶ τούτου κινῶ λόγον), ὥσπερ καὶ τὸ θαρρῆν ποιεῖ ὑποσκελίζεσθαι» *Περὶ μετανοίας*, Ὀμιλία η', PG 49, 337.

63. «Σύμφωνα μὲ ὅλα αὐτά, πόσο πῖθὸ μεγάλη εἶναι ἡ πίστη καὶ πόσο πῖθὸ εὐεργετικὸς εἶναι ὁ φόβος ἐκείνων οἱ ὁποῖοι, ἂν καὶ δὲν βαρύνονται ἀπὸ ἔγκλημα θυσίας στὰ εἶδωλα ἢ ἀπὸ λίβελο, ὅμως ἐπειδὴ καὶ μόνο σκέφτηκαν νὰ τὸ κάνουν, μαρτυροῦν ἀκόμα καὶ αὐτὸ στοὺς ἱερεῖς τοῦ Ὑψίστου μὲ ἀπλότητα καὶ συντριβὴ καὶ ἐξομολογοῦνται συνειδητὰ. Ἐκθέτουν ἔτσι τὸ βαρὺ αὐτὸ φορτίο τῆς ψυχῆς τους καὶ ἀναζητοῦν θεραπεία ἀκόμη καὶ γιὰ τὰ μικρὰ ἢ μέτρια τραύματά τους, γνωρίζοντας τὸ γραφέν: Ὁ Θεὸς δὲν ἐξαπατᾶται» Κυπριανοῦ Καρχηδόνας, *Περὶ πεπτωκότων*, ὁ.π., κεφ. 28, σ. 42.

64. Βακάρος, *Τὸ μυστήριον τῆς μετανοίας...*, ὁ.π., σ. 257.

65. Γιὰ τὰ τρία «θεωρητικὰ» στάδια μετανοίας, βλ. ὁ.π., σ. 252.

66. Βακάρος, *Τὸ μυστήριον τῆς μετανοίας...*, ὁ.π., σσ. 265-266.

ἐπισκόπου ἀποτελοῦσε τὴν ἐγγύηση τῆς μεταμέλειας τοῦ ἁμαρτωλοῦ, ἐνῶ ἢ προσφορά τῆς θείας Εὐχαριστίας στοὺς μετανοοῦντες, μετὰ ἀπὸ τὴν προσωπικὴ μνημόνευσή τους στὶς προσευχές⁶⁷, ἀποδεικνύει τὸ ποιμαντικὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὴν ἰδιαίτερη μέριμνα τῆς ἐκκλησιαστικῆς Συνάξεως γιὰ τοὺς ἀποστάτες⁶⁸. Τέλος, ἡ μετοχή στὸ Μυστήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας ἐπικύρωνε οὐσιαστικὰ τὴν ἐπανένταξη τοῦ μετανοοῦντος στὸ Σῶμα τῆς Ἐκκλησίας καὶ ταυτόχρονα ἐγγυόταν τὴν ἀληθινὴ μετάνοιά του.

Μία πολύτιμη ἐκκλησιαστικὴ διάταξη τῆς Συρίας καὶ βασικὴ κανονικολειτουργικὴ συλλογὴ τοῦ 3ου αἰ., ποὺ ἀναφέρεται στὴν ὀργάνωση τῆς πρώτης χριστιανικῆς ζωῆς καὶ στὴν τάξη τοῦ Μυστηρίου τῆς Μετανοίας, ἀποτελεῖ ἡ Διδασκαλία τῶν Ἀποστόλων⁶⁹. Σύμφωνα μὲ τὸ κείμενο, ἡ μετανοητικὴ διαδικασία διακρίνεται σὲ τέσσερα μέρη: α) τὴν ἀπομόνωση τοῦ ἁμαρτωλοῦ ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ Σύναξη: «ὅταν δεῖς κάποιον ποὺ ἔχει ἁμαρτήσῃ, νὰ θυμώσῃς μαζί του καὶ νὰ προστάξῃς νὰ τὸν ἀπομονώσουν. Καὶ ὅταν ἀπομονωθεῖ, ἄφησε καὶ αὐτοῦς (τοὺς πιστοὺς) νὰ θυμώσουν μαζί του καὶ νὰ συνεχίσεις νὰ τὸν ἀντιμάχῃσαι καὶ νὰ τὸν κρατᾷς ἔξω ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία»⁷⁰. Ὡστόσο, δὲν πρόκειται γιὰ ὀλοκληρωτικὴ ἀπομόνωση τῶν ἁμαρτωλῶν ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία. Τὰ μέλη τῆς ἐκκλησιαστικῆς Συνάξεως παρακολουθοῦσαν τὴ στάση του μετανοοῦντος καὶ ἦταν σὲ θέση νὰ μεσολαβήσουν στὸν ἐπίσκοπο ὡς ἐγγυητὲς τῆς μετανοητικῆς διαδικασίας· β) τὴν ἐξέταση τοῦ ἁμαρτωλοῦ ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο, προκειμένου νὰ διαπιστωθεῖ ἡ μετάνοιά του καὶ ἡ ἐπιτιμιακὴ διαδικασία. Ὁ ἁμαρτωλὸς εἰσέρχεται ἐνώπιον τοῦ ἐπισκόπου, ὁ ὁποῖος μὲ τὴ σειρά του τὸν ἐξετάζει, προκειμένου νὰ διαπιστωθεῖ ἡ εἰλικρινὴς του Μετάνοια: «Καὶ τότε

67. Saint Cyprien, *Correspondance, Epistula XVI*, II, 3, ὁ.π., σ. 47.

68. Ἡ σωτηρία τῶν ἁμαρτωλῶν δὲν εἶναι προσωπικὴ ὑπόθεση ἀλλὰ μέριμνα ὀλοκληρου τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ Σώματος: «Τί λέγεις; ἕτερος ἤμαρτε καὶ ἐγὼ πενήθσω; Ναί, φησί σῶματος γάρ καὶ μελῶν δίκην ἀλλήλοις ἐσμέν συνδεδεμένοι· ἐπὶ δὲ τοῦ σώματος κἂν ὁ πούς δέξῃται τραῦμα, τὴν κεφαλὴν ἐπικύπτουσαν ὀρώμεν. Καίτοι τί ταύτης σεμνότερον; Ἄλλ' οὐχ ὄρα τὴν ἀξίαν ἐν τῷ καιρῷ τῆς συμφορᾶς· οὕτω καὶ σὺ ποιήσον. Διὰ τοῦτο καὶ Παῦλος παραινεῖ, “χαίρειν μετὰ χαιρόντων, καὶ κλαίειν μετὰ κλαιόντων”»· Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Λόγος περὶ μετανοίας ἐξ ἀγροῦ αὐτοῦ ἐπανελθόντος*, PG 49, 280.

69. Π. Χρήστου, *Ἐκκλησιαστικὴ γραμματολογία. Πατέρες καὶ θεολόγοι τοῦ Χριστιανισμοῦ*, τ. Α', ἐκδ. Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 32.

70. Γιὰ τὸ παράθεμα βλ. Βακάρος, *Τὸ μυστήριον τῆς μετανοίας...*, ὁ.π., σ. 148.

Ἐπίσκοπε, πρόσταξε τὸν ἁμαρτωλὸ νὰ εἰσέλθει, καὶ ρώτησέ τον ἐὰν μετανόησε. Καὶ ἐὰν εἶναι ἄξιος νὰ ἐπανέλθει στὴν Ἐκκλησία, ὀρίσέ του ἡμέρες νηστείας, σύμφωνα μὲ τὶς παραβάσεις του, δύο ἐβδομάδες, ἢ τρεῖς, ἢ πέντε ἢ ἑπτὰ. Καὶ ἔτσι ἄφησέ τον, ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ φύγει, λέγοντάς του ὅλα ὅσα εἶναι ὀρθὰ γιὰ τὴ νουθεσία καὶ τὴν καθοδήγησή του»⁷¹. γ) τὴ μετανοητικὴ περίοδο, ἢ ὁποῖα περιελάμβανε νηστεία, προσευχὴ καὶ παραινέσεις ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο. Στὸ στάδιο αὐτὸ ὁ μετανῶν ἔχει θέση στὴ λατρεία τῆς Ἐκκλησίας, ἂν καὶ παρέμενε ἐκτὸς τῆς θείας Εὐχαριστίας· καὶ δ) τὴν ἄφεση τῶν ἁμαρτιῶν. Μετὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς μετανοητικῆς διαδικασίας καὶ τοῦ εὐχαριστιακοῦ διαχωρισμοῦ, ἐπέρχεται ἡ συμφιλίωση τοῦ ἁμαρτωλοῦ μὲ τὰ μέλη τῆς εὐχαριστιακῆς Συνάξεως: «Αὐτὸν ποὺ ἁμάρτησε ἀλλὰ μετανόησε καὶ θρήνησε, δεχθεῖτε τον πίσω. Καὶ ἐνῶ ὅλοι θὰ προσεύχονται γι' αὐτόν, ἐναποθέσατε τὰ χέρια σας πάνω του καὶ ἐπιτρέψτε του στὸ ἐξῆς νὰ ἀνήκει στὴν Ἐκκλησία [...]. Ὅπως ὅταν βαπτίζετε ἕναν εἰδωλόλατρη καὶ τὸν ἀποδέχεστε, ἔτσι καὶ τώρα ἐπιθέσατε τὰ χέρια σας πάνω σ' αὐτὸν τὸν ἄνθρωπο, προσευχόμενοι γι' αὐτόν, καὶ μετὰ φέрте τον μέσα καὶ ἀφήστε τον σὲ κοινωνία μὲ τὴν Ἐκκλησία. Πράγματι, ἡ ἐπίθεση τῶν χειρῶν σημαίνει γι' αὐτόν βάπτισμα. Διότι, εἴτε μὲ τὴν ἐπίθεση τῶν χειρῶν, εἴτε μὲ τὸ βάπτισμα, λαμβάνετε τὴν υἰοθεσία τοῦ Ἁγίου Πνεύματος»⁷².

Ἀπὸ τὸν 3ο αἰ. καὶ ἐξῆς θὰ διαμορφωθεῖ ἡ τάξη τῶν μετανουόντων – κατ' ἐπίδρασιν τῆς τάξεως τῶν κατηχομένων– γιὰ ὅσους εἶχαν ὑποπέσει σὲ βαρέα ἁμαρτήματα, οἱ ὁποῖοι ἀποκόπτονταν ἀπὸ τὴ μυστηριακὴ ζωὴ τῆς ἐκκλησιαστικῆς Συνάξεως καὶ ἐπανερχόνταν σὲ αὐτὴν μετὰ τὸ πέρασ τῶν ἐπιτιμιακοῦ χρόνου. Τὴ διαμόρφωση ἐνὸς σχήματος μετανοητικῆς διαδικασίας συναντοῦμε στὴν *κανονικὴ ἐπιστολὴ* τοῦ ἐπισκόπου Νεοκαισαρείας Γρηγορίου⁷³.

71. Ὁ.π., σ. 150.

72. Ὁ.π., σσ. 151-152.

73. Ὁ κανονικὸς καὶ ἐπικρατέστερος τίτλος τῆς ἐπιστολῆς ἔχει ὡς ἐξῆς: *Ἐπιστολὴ κανονικὴ τοῦ ἁγίου Γρηγορίου, ἀρχιεπισκόπου Νεοκαισαρείας τοῦ Θαυματουργοῦ, περὶ τῶν ἐν τῇ ἐπιδρομῇ τῶν βαρβάρων εἰδωλόθυτα φαγόντων ἢ καὶ ἕτερα ἅτινα πλημμελησάντων*, βλ. Γ. Ράλλης – Μ. Ποτλῆς, *Σύνταγμα τῶν θεῶν καὶ ἱερῶν κανόνων τῶν τε ἁγίων καὶ πανευφήμων Ἀποστόλων καὶ τῶν ἱερῶν οἰκουμενικῶν καὶ τοπικῶν συνόδων καὶ τῶν κατὰ μέρος ἁγίων Πατέρων...*, τ. Δ', Ἀθῆναι 1852-1859, [ἀνατύπωση:

Ἡ λειτουργικὴ τάξη περιελάμβανε τοὺς «προσκλαίοντας», τοὺς «ἀκρωμένους», τοὺς «ὑποπίπτοντας» καὶ τοὺς «συνεστῶτας». Οἱ παραπάνω διαβαθμίσεις ὑποδήλωναν τὰ πνευματικὰ στάδια ἀπὸ τὰ ὅποια ἔπρεπε νὰ διέλθουν οἱ μετανοοῦντες, καθὼς καὶ τὴ θέση τὴν ὅποια κατεῖχαν οἱ ἐν μετανοίᾳ στὴν ἐκκλησιαστικὴ Σύναξη. Οἱ «προσκλαίοντες» ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ παραμένουν στὴν αὐλὴ – μακριὰ δηλαδὴ ἀπὸ τὸν ναὸ καὶ τὸν πρόναο– «ἔξω τῆς πύλης τοῦ εὐκτηρίου»⁷⁴, ἐνῶ οἱ «ἀκρωμένοι» εἶχαν δικαίωμα νὰ βρίσκονται στὸν νάρθηκα παρακολουθώντας τὰ τελούμενα καὶ ἀκούοντας «τῶν Γραφῶν καὶ τῆς διδασκαλίας»⁷⁵. Οἱ «ὑποπίπτοντες» παρέμεναν «ἔσωθεν τῆς πύλης τοῦ ναοῦ»⁷⁶, καὶ στὴ συνέχεια ἀποχωροῦσαν ἀπὸ τὶς τάξεις τῶν κατηχομένων, ἐνεργουμένων καὶ φωτιζομένων. Τέλος, οἱ «συνεστῶτες» παρέμεναν στὸν ναὸ μὲ τοὺς πιστοὺς, χωρὶς νὰ μετέχουν στὴ θεία Εὐχαριστία, μέχρι τὴν ὀλοκλήρωση τοῦ χρόνου τοῦ ἐπιτιμίου τους.

Ἡ μετανοητικὴ διαδικασία, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀπομόνωση, περιελάμβανε αὐστηρὴ νηστεία, θρῆνο καὶ κλαυθμό, πένθος⁷⁷, ἀγρυπνίες, ταπείνωση καὶ καλὰς πράξεις (ὅπως ἡ ἐλεημοσύνη)⁷⁸, ὡς ἔμπρακτες ἐκφράσεις τῆς Μετανοίας καὶ τῆς συντριβῆς, μέχρι τὴν προσέλευση καὶ συμμετοχὴ στὴ θεία Εὐχαριστία. Ἡ διαδικασία αὐτὴ δὲν ἦταν αὐτονομημένη ἀπὸ τὴ μυστηριακὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας. Ἀντιθέτως, ἀποτελοῦσε ἐκκλησιαστικὸ γεγονός καὶ παράλληλα ἐκκλησιαστικὸ αἶτημα καὶ προσευχή.

ἐκδ. Β. Ρηγόπουλος, Θεσσαλονίκη 2002], σ. 42. Βλ. καὶ Κ. Μ. Φούσκας, «Γρηγορίου θαυματουργοῦ ἡ Κανονικὴ Ἐπιστολή. Εἰσαγωγή, Κριτικὴ ἔκδοσις κειμένου, μετάφρασις, σχόλια», Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος 60 (1978), σσ. 736-809 καὶ 763-771.

74. Γ. Ράλλης – Μ. Ποτλῆς, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων...*, ὁ.π., τ. Δ', σ. 66.

75. Ὁ.π.

76. Ὁ.π.

77. Τὸ πένθος ἀποτελεῖ διαπίστωση τῆς εἰλικρινοῦς μετανοίας: «Πένθος ἐστὶ πεποιωμένη ὀδύνη μετανοούσης ψυχῆς, καθ' ἡμέραν ὀδύνας προστιθείσα, ὡς ἡ τίττουσα καὶ ὀδύνουσα», Ἰωάννου Συναΐτου, *Κλίμαξ*, Λόγος ζ', PG 88, 813D.

78. Σύμφωνα μὲ τὴν πατερικὴ σκέψη, ἡ ἐλεημοσύνη ἐξαλείφει τὰ ἁμαρτήματα: «εἰ τὸν Ναβουχοδονόσορ τὸν τοιοῦτον ἀσεβῆ ἴσχυσεν ἡ ἐλεημοσύνη δικαιοῦσαι, μεγάλα ὡς ἀληθῶς καὶ δυσίατα ἁμαρτήματα δι' ἐλεημοσύνης ἐξαλείφονται»: [Μ. Αθανασίου], *Πρὸς Ἀντίοχον ἄρχοντα*, πη', ΒΕΠΕΣ 35, 126. Πρβλ. καὶ Κλήμεντος Ρώμης, *Πρὸς Κορινθίους Β'*, XVI, 4, ΒΕΠΕΣ 1, 46.

Ὁ Μεθόδιος Ὀλύμπου (300 μ.Χ.) ἀναγνωρίζει στοὺς ἐπισκόπους τὴν πνευματικὴ καθοδήγηση τῶν μετανοούντων, ἐφ’ ὅσον συμμετέχουν, συμπάσχοντες καὶ συμπροσευχόμενοι, στὴ μετανοητικὴ διαδικασία. Οἱ μετανοοῦντες ἀποκόπτονται ἀπὸ τὴ λειτουργικὴ Σύναξη (ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο) καὶ ἐξομολογοῦνται τὰ παραπτώματά τους ἀπέχοντας ἀπὸ τὸ Μυστήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας. Μετὰ ἀπὸ ἓνα εὐλογο χρονικὸ διάστημα, ὁ ἐπίσκοπος ἐπανεξέταζε καὶ δοκίμαζε τὴ Μετάνοια τοῦ ἁμαρτωλοῦ, ἐὰν θρήνησε καὶ πένθησε, καὶ ἔπειτα ἐπερχόταν ἢ ἐπαναποδοχὴ τοῦ στὴν Ἐκκλησία: «ὁ ἐπίσκοπος [...] ἀφορισάτω αὐτὸν εἰς τὴν ἐξομολόγησιν μιανάτω αὐτὸν τῆς κοινωνίας ἐπισχῶν, κλαυσάτω, παρεκαλεσάτω, ὑπὲρ αὐτοῦ [...] καὶ εἰ μὲν παύοιτο, μίαν καὶ δευτέραν ἐβδομάδα τοῦ συναγελάζεσθαι κρατηθεῖς, ἐπισκεφθήσεται πάλιν εἰ ἐπένησεν ἢ ἐλυπήθη τὴν κατὰ Θεὸν ἥτις μετὰ μελόν εἰς σωτηρίαν κατεργάζεται, εὐελπίς ἐστίν, καθαρὸς ἐστίν οὐ γὰρ διεθόδη τὸ κακόν»⁷⁹. Ὡστόσο, ἐφ’ ὅσον ὁ ἐπίσκοπος διαπίστωνε ὅτι ὁ μετανοῶν, στὸ τέλος τῆς μετανοητικῆς διαδικασίας, παρέμενε στὴν ἀπερισκεψία, τὴ ραθυμία καὶ τὴν ἀμετανοησία, τότε τὸν ἀπομάκρυνε ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία⁸⁰.

Ὅσοι εἶχαν ὑποπέσει σὲ βαρῆα ἁμαρτήματα, ὅπως ἡ αἵρεση, ἢ ἀποστασία κ.ά., ἀδικήματα τὰ ὅποια διατάρασσαν τὴν ἐνότητα τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας, σχηματίζαν μίαν ἰδιαίτερη ὁμάδα: τοὺς μετανοοῦντας ἢ τοὺς ἐν μετανοίᾳ⁸¹. Ἡ ὁμάδα τῶν ἐν μετανοίᾳ, ἂν καὶ παρέμενε μαζί μὲ τὸ ἐκκλησιαστικὸ Σῶμα στὴ θεία Λειτουργία, μετὰ ἀπὸ τὰ ἀναγνώσματα ἀποχωροῦσε καὶ ἀπομονωνόταν ἀπὸ τοὺς πιστούς⁸². Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Θείας Λειτουργίας καὶ μετὰ τὰ διακονικὰ παραγγέλματα «εὐξασθε οἱ ἐν μετανοίᾳ», ἡ ἀποχώρηση συνοδευόταν ἀπὸ σειρὰ αἰτήσεως καὶ ὀλοκληρωνόταν μὲ τὴν εὐχὴ τοῦ ἐπισκόπου:

Παντοκράτωρ Θεὲ αἰώνιε, δέσποτα τῶν ὅλων, κτίστα καὶ πρῦτα τῶν πάντων, ὁ τὸν ἄνθρωπον κόσμου κόσμον ἀναδείξας διὰ Χριστοῦ καὶ νόμου

79. *Περὶ λέπρας*, VII, 5, ΒΕΠΕΣ 18, 183.

80. *Περὶ λέπρας*, VII, 5, ΒΕΠΕΣ 18, 184.

81. [Κλήμεντος Ρώμης], *Διαταγαὶ Ἀποστόλων*, Β', LVII, 14, ΒΕΠΕΣ 2, 53· Στ', XVIII, 1, ΒΕΠΕΣ 2, 105-106.

82. [Κλήμεντος Ρώμης], *Διαταγαὶ Ἀποστόλων*, Η', XXXVIII, 1, ΒΕΠΕΣ 2, 167.

δοὺς αὐτῷ ἔμφυτον καὶ γραπτὸν πρὸς τὸ ζῆν αὐτὸν ἐνθέσμως ὡς λογικόν, καὶ ἀμαρτόντι ὑποθήκην δοὺς πρὸς μετάνοιαν τὴν σαυτοῦ ἀγαθότητα ἐπίδεδε ἐπὶ τοὺς κεκλικότας σοι αὐχένα ψυχῆς καὶ σώματος, ὅτι «οὐ βούλει τὸν θάνατον τοῦ ἀμαρτωλοῦ, ἀλλὰ τὴν μετάνοιαν, ὥστε ἀποστρέφαι αὐτὸν ἀπὸ τῆς ὁδοῦ αὐτοῦ τῆς πονηρᾶς καὶ ζῆν». Ὁ Νινευιτῶν προσδεξάμενος τὴν μετάνοιαν, «ὁ θέλων πάντας ἀνθρώπους σωθῆναι καὶ εἰς ἐπίγνωσην ἀληθείας ἐλθεῖν, ὁ τὸν υἱὸν προσδεξάμενος τὸν καταφαγόντα τὸν βίον αὐτοῦ ἀσώτως» πατρικοῖς σπλάχνοις διὰ τὴν μετάνοιαν, αὐτὸς καὶ νῦν πρόσδεξαι τῶν ἱκετῶν σου τὴν μετάνοιαν, «ὅτι οὐκ ἔστιν, ὅς οὐχ ἀμαρτήσεται σοι ἔαν», γάρ, «ἀνομίας παρατήρησι, Κύριε, τίς ὑποστήσεται; ὅτι παρὰ σοὶ ὁ ἴλασμός ἐστιν» καὶ ἀποκατάστησον αὐτοὺς τῇ ἀγίᾳ σου ἐκκλησίᾳ ἐν τῇ προτέρα ἀξίᾳ καὶ τιμῇ διὰ τοῦ Χριστοῦ, τοῦ Θεοῦ καὶ σωτῆρος ἡμῶν, δι' οὗ σοι δόξα καὶ προσκύνησις ἐν ἀγίῳ Πνεύματι εἰς τοὺς αἰῶνας ἄμην. Καὶ ὁ διάκονος λεγέτω Ἀπολύεσθε, οἱ ἐν μετανοίᾳ⁸³.

Ἡ ποιμαντικὴ πρακτικὴ τῆς ἀπομονώσεως σκόπευε στὴν προστασία τῶν λοιπῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τὴν κακοδοξία τῶν αἰρετικῶν, τῶν ἀποστατῶν ἢ ὄσων εἶχαν διαπράξει βαρέα ἀμαρτήματα⁸⁴.

Εἰδικώτερα, ὁ συμπληγητὴς τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν, ἐνὸς κειμένου τοῦ 4ου αἰ., συριακῆς-ἀντιοχειανῆς προελεύσεως, καταγράφει τὰ ἐξῆς

83. [Κλήμεντος Ρώμης], Διαταγαὶ Ἀποστόλων, Η', IX, 8-10, ΒΕΠΕΣ 2, 147-148. Δὲν πρόκειται περὶ συγχωρητικῆς εὐχῆς ἀφέσεως τῶν ἀμαρτιῶν, ἀλλὰ δέηση τοῦ ἐπισκόπου προκειμένου ὁ Θεὸς νὰ στηρίξει τοὺς μετανοοῦντες. Παράλληλα μὲ τὴν εὐχὴ τοῦ ἐπισκόπου πιστοποιεῖται καὶ ὑποδηλώνεται καὶ ὅτι εἶναι ἐγγὺς ἡ στιγμή τῆς ἀποκαταστάσεως καὶ συμφιλίωσως τῶν ἀμαρτωλῶν μὲ τὸ ἐκκλησιαστικὸ Σῶμα.

84. Τὴ μαρτυρία τῆς ἀπομονώσεως τῶν αἰρετικῶν καταγράφει ὁ Ἰγνατίος Ἀντιοχείας (110 μ.Χ.) στὴν Πρὸς Σμυρναίους ἐπιστολή του: «Πρέπον οὖν ἔστιν ἀπέχεσθαι τῶν τοιούτων καὶ μήτε κατ' ἰδίαν περὶ αὐτῶν λαλεῖν μήτε κοινῇ, προσέχειν δὲ τοῖς προφήταις, ἐξαιρέτως δὲ τῷ εὐαγγελίῳ, ἐν ᾧ τὸ πάθος, ἡμῖν δεδῆλωται, καὶ ἡ ἀνάστασις τετελείωται» VII, 2, ΒΕΠΕΣ 2, 281. Καὶ ἀλλοῦ σημειώνει: «Προφυλάσσω δὲ ὑμᾶς ἀπὸ τῶν θηρίων τῶν ἀνθρωπομόρφων οὓς οὐ μόνον δεῖ ὑμᾶς παραδέχεσθαι, ἀλλ' εἰ δυνατόν μηδὲ συναντᾶν, ὅπερ δύσκολον» IV, 1, ΒΕΠΕΣ 2, 280. Βλ. καὶ Ἰγνατίου Ἀντιοχείας, Πρὸς Ἐφεσίους, VII, 1, ΒΕΠΕΣ 2, 287. Ἐπιδιωκόμενο τῆς ἀπομονώσεως δὲν ἦταν ἡ τιμωρία, ἀλλὰ ἡ Μετάνοια καὶ ἡ μεταστροφή τῶν ἀμαρτωλῶν, γιὰ τοὺς ὁποίους ἡ Ἐκκλησία προσευχόταν: «Μόνον δὲ προσεύχεσθαι ὑπὲρ αὐτῶν ἔαν πως μετανοήσωσιν [...]. Τοῦτου δε ἔχει ἐξουσίαν Ἰησοῦς Χριστός. Τὸ ἀληθινὸν ἡμῶν ζῆν». Ἰγνατίου Ἀντιοχείας, Πρὸς Σμυρναίους IV, ΒΕΠΕΣ 2, 280/313 καὶ Πρὸς Ἐφεσίους, X, ΒΕΠΕΣ 2, 289. Γιὰ τὴν ποιμαντικὴ εὐθύνη καὶ τὴν ἐπιείκεια τῶν πρεσβυτέρων τῶν Φιλίππων ἔναντι ὄσων εἶχαν διαπράξει μεταβαπτισματικὰ ἀμαρτήματα κάνει λόγο ὁ Πολύκαρπος Σμύρνης (155 μ.Χ.). Ὁ Πολύκαρπος παροτρύνει τοὺς πρεσβυτέρους νὰ μὴν εἶναι «ἀπότομοι ἐν κρίσει [...] πάντες ὀφειλέται ἐσμὲν ἀμαρτίαις», ΒΕΠΕΣ 3, 17.

για τὸ τελετουργικὸ τῆς μετανοητικῆς διαδικασίας στὸ ὁμώνυμο ἔργο του:

Ἰδὼν δὲ σὺ τὸν ἡμαρτηκότα, πικρανθεὶς κέλευσον αὐτὸν ἔξω βληθῆναι καὶ ἐξελθόντι αὐτῷ πικραίνεσθωσαν οἱ διάκονοι καὶ ἐπιζητοῦντες κατεχέτωσαν αὐτὸν ἔξω τῆς ἐκκλησίας, καὶ εἰσελθόντες ὑπὲρ αὐτοῦ σε ἐρωτάτωσαν καὶ γὰρ ὑπὲρ τῶν ἡμαρτηκῶτων ὁ Σωτὴρ τὸν Πατέρα ἡξίου, ὡς γέγραπται ἐν τῷ Εὐαγγελίῳ· «Πάτερ, ἄφες αὐτοῖς, οὐ γὰρ οἶδαςι, τί ποιούσι». Τότε σὺ κελεύσεις εἰσελθεῖν αὐτὸν καὶ ἀνακρίνας, εἰ μετανοεῖ καὶ ἄξιός ἐστιν εἰς ἐκκλησίαν ὄλως παραδεχθῆναι, σιβώσας αὐτὸν ἡμέραις νηστεῶν κατὰ τὸ ἀμάρτημα, ἑβδομάδας δύο ἢ τρεῖς ἢ πέντε ἢ ἑπτὰ, οὕτως αὐτὸν ἀπόλυσον, εἶπας αὐτῷ, ὅσα ἀρμόζει ἡμαρτικότη εἰς νουθεσίαν ἐπιπλήσσοντα διδάσκειν καὶ παραινεῖν, ὅπως μείνη παρ' αὐτῷ ταπεινοφρονῶν καὶ δεόμενος τοῦ Θεοῦ τυχεῖν αὐτοῦ εὐμενοῦς, καὶ λέγειν· «Ἐὰν ἀνομίας παρατηρήσῃ Κύριε, Κύριε, τίς ὑποστήσεται; ὅτι παρὰ σοὶ ὁ ἴλασμός ἐστιν» [...]. Οὕτως οὖν καὶ ὑμᾶς δέον ἐστὶν ποιεῖν, τοὺς ἐφ' ἀμαρτίαις λέγοντας μετανοεῖν ἀφορίζειν χρόνον ὠρισμένον κατὰ τὴν ἀναλογίαν τοῦ ἀμαρτήματος, ἔπειτα μετανοοῦντας προσλαμβάνεσθαι, ὡς πατέρες υἱοῦς⁸⁵.

Σύμφωνα μὲ τὸ κείμενο, ἡ μετανοητικὴ διαδικασία περιελάμβανε τέσσερα στάδια: α) ὁ ἐπίσκοπος διέταξε τὴν ἔξοδο τοῦ ἀμαρτωλοῦ ἀπὸ τὸν ναὸ καὶ οἱ διάκονοι ἀναλάμβαναν τὴν ἀνάκριση τοῦ ἀμαρτωλοῦ προκειμένου νὰ διαπιστωθεῖ ἡ Μετάνοιά του· β) ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἀνάκριση καὶ τὴ βεβαίωση τῶν διακόνων ὅτι ὁ ἀμαρτωλὸς εἶχε ἐκφράσει τὴ Μετάνοιά του, παρακαλοῦσαν τὸν ἐπίσκοπο νὰ τὸν δεχθεῖ· γ) ὁ ἀμαρτωλὸς ἐπέστρεφε ἐνώπιον τοῦ ἐπισκόπου, ὁ ὁποῖος τὸν ἀνέκρινε καὶ ἀνάλογα μὲ τὸ ἀμάρτημα, τοῦ ἐπέβαλλε νηστεία δύο, τριῶν, πέντε ἢ καὶ ἑπτὰ ἑβδομάδων. Παράλληλα, τὸν νουθετοῦσε καὶ τὸν παρακινούσε ὥστε νὰ μείνει σταθερὸς στὴ Μετάνοιά του μὲ προσευχὴ καὶ ταπείνωση. Ὡς προσευχὴ ἀναφέρονται μόνον οἱ στίχοι 3 καὶ 4 τοῦ 129ου Ψαλμοῦ, ποὺ προφανῶς ὁ ἀμαρτωλὸς εἶχε τὴν ἐντολὴ νὰ μελετᾷ καθημερινά. Καὶ τέλος, δ) μετὰ τὴν παρέλευση τοῦ ἐπιτιμίου, τῶν ἡμερῶν τῆς νηστείας, ὁ ἐπίσκοπος ἐπέθετε τὰ χέρια του⁸⁶ ἐπάνω

85. [Κλήμεντος Ρώμης], *Διαταγαὶ Ἀποστόλων*, Β', XVI, 1-4, ΒΕΠΕΣ 2, 22-23.

86. «Οὕτως οὖν καὶ σὺ ποιεῖ, ὡς ἐπίσκοπε, ἀλλ' ὡσπερ τὸν ἐθνικὸν λούσας μετὰ τὴν διδασκαλίαν, οὕτω καὶ τοῦτον χειροθετήσας, ὡς ἂν μετανοίᾳ κεκαθαυμένον, πάντων ὑπὲρ αὐτοῦ προσευχομένων, ἀποκαταστήσεις αὐτὸν εἰς τὴν ἀρχαίαν νομὴν, καὶ ἔσται αὐτῷ ἀντὶ τοῦ λούσματος ἡ χειροθεσία καὶ γὰρ διὰ τῆς ἐπιθέσεως τῶν χειρῶν

στὸν ἁμαρτωλό, δίδοντάς του ἄφεση, καὶ ὁ ἁμαρτωλὸς γινόταν δεκτὸς καὶ ἐπέστρεφε, ἐνῶ ὀλόκληρη ἡ Ἐκκλησία προσευχόταν γι' αὐτόν⁸⁷. Τὸ τελετουργικὸ τῆς Μετανοίας ἐτελεῖτο ἐνώπιον τοῦ ἐπισκόπου εἶτε ὡς ἀνεξάρτητη τελετὴ ἀπὸ κάποια ἄλλη λατρευτικὴ εἶτε ἐντὸς τῆς εὐχαριστιακῆς πράξεως.

Ἡ χειροθεσία καὶ ἡ ἀποχώρηση τῶν ἐν μετανοία, μετὰ τὰ ἀναγνώσματα καὶ τὴν ὁμιλία τοῦ ἐπισκόπου, μαρτυρεῖται καὶ στὸν 19ο κανόνα τῆς ἐν Λαοδικείᾳ Συνόδου (περὶ τὸ 380): «*Περὶ τοῦ δεῖν ἰδίᾳ πρῶτον, μετὰ τὰς ὁμιλίας τῶν ἐπισκόπων, καὶ τῶν κατηγουμένων εὐχὴν ἐπιτελεῖσθαι καὶ μετὰ τὸ ἐξελθεῖν τοὺς κατηγουμένους, τῶν ἐν μετανοία τὴν εὐχὴν γίνεσθαι καὶ τούτων προσελθόντων ὑπὸ χεῖρα καὶ ὑποχωρησάντων*»⁸⁸. Αὐτὴ ἡ ἀναφορὰ τῶν Πατέρων τῆς Συνόδου ἐπιμαρτυρεῖ μία παγιωμένη μετανοητικὴ διαδικασία κατὰ τὸν 4ο αἰῶνα, ἡ ὁποία λάμβανε χώρα ἐντὸς τῆς θείας Εὐχαριστίας.

III. Ἀκολουθία καὶ τάξις ἐπὶ ἐξομολογουμένων, ἡ ἀποδιδόμενη στὸν Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ἰωάννη τὸν Νηστευτὴ

Ἀπὸ τὸν 8ο αἰ., περίοδο ἰδιαίτερα σημαντικὴ τῆς χειρόγραφης λειτουργικῆς παράδοσης, διασώζονται εὐχῆς Μετανοίας καὶ ἀκολουθίες σχετικὰ μὲ τοὺς ἐξομολογουμένους. Στὶς ἀκολουθίες αὐτὲς καταγράφονται οἱ ἰσχύουσες διατάξεις στὸ θέμα τῶν μετανοούντων⁸⁹. Τὸν 11ο αἰ. ἡ τάξις τοῦ Μυστηρίου τῆς Ἐξομολογήσεως ἐμπλουτίζεται μὲ εὐχῆς καὶ νουθεσίες καὶ διαμορφώνεται ὡς ἑξῆς: α) ἀπλῆς καὶ σύντομες ἀκολουθίες, β) πολυπλοκῆς ἀκολουθίες, διακονικὴ συναπτὴ,

τῶν ἡμετέρων ἐδίδοντο τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον τοῖς πιστεύουσιν», [Κλήμεντος Ρώμης], *Διαταγαὶ Ἀποστόλων*, Β', XLI, 2, ΒΕΠΕΣ 2, 43.

87. [Κλήμεντος Ρώμης], *Διαταγαὶ Ἀποστόλων*, Β', XVIII, 7, ΒΕΠΕΣ 2, 24.

88. Γ. Ράλλης – Μ. Ποτλῆς, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων...*, ὁ.π., τ. Γ', σσ. 187-188.

89. Γιὰ τὶς εὐχῆς ποὺ καταγράφονται σὲ παλαιὰ λειτουργικὰ χειρόγραφα εἰς ἐξομολογουμένους βλ. S. Parenti & Elena Velkovska (eds.), *L' Eucologio Barberini gr. 336* [Bibliotheca «Ephemerides Liturgicae», «Subsidia» 80], Edizioni Liturgiche, Roma 2000, σσ. 194-195· Θ. Ἰω. Κουμαριανός, *Οἱ εὐχῆς μετανοίας καὶ οἱ ἀκολουθίες ἐξομολογήσεως στὰ ἑλληνικὰ χειρόγραφα εὐχολόγια ἀπὸ τὸν Η' ἕως τὸν ΙΓ' αἰῶνα*, Ἀθήναι 1998, σσ. 19-21, 69, 53-82.

φαλμοὶ καὶ ἐρωτήματα καὶ γ) ἀκολουθίες με ἐρωτηματολόγιο καὶ κανονάριο⁹⁰. Στὴν τρίτη καὶ τελευταία κατηγορία ἀνήκει καὶ ἡ Ἀκολουθία καὶ τάξεις ἐπὶ ἐξομολογουμένων⁹¹, ἀποδιδόμενη στὸν ὅσιο Ἰωάννη τὸν Νηστευτῆ (582-595 μ.Χ.), ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τμῆμα τοῦ Ἐξομολογηταρίου του⁹². Ἡ καταγεγραμμένη κανονικὴ καὶ λειτουργικὴ παράδοση στὸ Ἐξομολογητᾶριο ἢ Νομοκάνονο τοῦ Ἰωάννη τοῦ Νηστευτῆ θὰ ἀποτελέσει τὴ βάση τῶν μεταγενεστέρων συγγραφῶν ἐξομολογητικῶν ἐγχειριδίων τῆς Τουρκοκρατίας⁹³.

Ἡ ἐν λόγῳ ἀκολουθία ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσερα μέρη:

α. Πλαστήριος ἀκολουθία

Ἀρχικὰ ὁ πνευματικὸς «λαμβάνει τὸν μέλλοντα ἐξομολογήσασθαι καὶ ἰστᾶ αὐτὸν ἔμπροσθεν τοῦ θυσιαστηρίου καὶ φάλλει μετ' αὐτοῦ τὸ τρισάγιον καὶ ψαλμὸν ἔκτον· Κύριε, μὴ τῷ θυμῷ σου ἐλέγξῃς με, καὶ ψαλμὸν κδ'. Πρὸς σέ, Κύριε, ἦρα τὴν ψυχὴν μου καὶ ψαλμὸν ν'. Ἐλέησόν με, ὁ Θεός, κατὰ τὸ μέγα ἔλεος. Καὶ δοξάζει. Εἶτα λέγει ψαλμὸν λα'. Μακάριοι ὧν ἀφέθησαν αἱ ἀνομίαι· καὶ ψαλμὸν ξθ'. Ὁ Θεὸς εἰς τὴν βοήθειάν μου πρόσχες, καὶ ψαλμὸν ρα'. Κύριε, εἰσάκουσον τῆς προσευχῆς μου, καὶ ἡ κραυγὴ μου. Δόξα. Καὶ λέγει

90. Βλ. Θ. Ἰω. Κουμαριανός, *Οἱ εὐχὲς μετανοίας...*, ὅ.π., σσ. 22, 25-82.

91. J. Morinus (Morin), *Commentarius historicus de disciplina in administratione sacramenti Poenitentiae tredecim primis saeculis in Ecclesia Occidentali et bucusque in Orientali observata*, Parisii 1651, σσ. 79-90· ἐπανέκδ. τοῦ Migne, PG 88, 1889-1918· Γ. Γ. Μπεκατώρος, «Τάξις Λατρείας», *ΘΗΕ* 8 (1966) σσ. 1067-1069· Κ. Ν. Καλλίνικος, *Ὁ χριστιανικὸς ναὸς καὶ τὰ τελούμενα ἐν αὐτῷ*, ἐκδ. Γρηγόρη, Ἀθῆναι 1969, σσ. 402-407· Ἱερομόναχος Γρηγόριος, *Ἡ ἱερά ἐξομολόγησις*, ἐκδ. Δόμος, Ἀθῆναι 1997, σσ. 57-58· Θ. Ἰω. Κουμαριανός, *Οἱ εὐχὲς μετανοίας...*, ὅ.π., σσ. 184-200· M. Arranz S. J., *I Penitenziali Bizantini. Il Protokanonarion o Kanonarion Primitivo di Giovanni Monaco e Diacono e il Deutero-kanonarion o «Secondo Kanonarion» di Basilio Monaco*, [Kanonika 3], Pontificio Istituto Orientale, Roma 1993.

92. Γιὰ τὴν πατρότητα τοῦ ἐξομολογηταρίου τοῦ ὁσίου Ἰωάννου τοῦ Νηστευτῆ βλ. Θ. Ε. Γιάγκου, *Κανονικολειτουργικά* I, ἐκδ. Γ. Δεδούσης, Θεσσαλονίκη 1999, σσ. 267-281.

93. Χρ. Θέμελης, «Νομοκάνων Παλαιστινός, ἀνέκδοτον ἐξομολογητᾶριο τοῦ ΙΗ' αἰ.», *Ἀρχεῖο Ἐκκλησιαστικοῦ Κανονικοῦ Δικαίου* 8 (1953), σσ. 143-156· 231-246 καὶ 9 (1954), σσ. 17-33· Β. Ἀτέσης, «Νομοκάνων ἀγνώστου χρονολογίας καὶ συγγραφῆς», στί: *Τιμητικὸν ἀφιέρωμα εἰς τὸν Μητροπολίτην Κίτρους Βαρνάβαν ἐπὶ τῇ 25ετηρίδι τῆς ἀρχιερατείας του*, Ἀθῆναι 1980, σσ. 93-117· Κ. Μπόνης, «Χειρόγραφον περιέχον τὸν θεῖον καὶ ἱερόν Νομοκάνονα», *Θεολογία* 43, 3 & 4 (1972), σσ. 1-43 (ἀνάτυπον).

Τροπάριον ἤχου δ΄· Τὴν ταπεινὴν μου ψυχὴν ἐπισκέπτου. Ἄλλ’ ὁ Διαπλέων τὸ πέλαγος. Τῇ Θεοτόκῳ ἐκτενῶς προσδράμωμεν»⁹⁴. Ἔπειτα διαβάζεται ἡ εὐχή: «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν ὁ πάντων πατήρ, καὶ δεσπότης, καὶ πάντα ἐπιβλέπων καὶ τοὺς πρὸς σε διὰ μετανοίας ἐκ τῶν ἰδίων ἀμαρτιῶν ἐπιστρέφουσι [...]. σὺ γὰρ μόνος ἔχεις ἐξουσίαν ἀμαρτίας ἀφιέναι, καὶ σοὶ προσπίπτομεν, καὶ σὲ παρακαλοῦμεν, καὶ ἀνυμνοῦμεν δοξάζοντες σὺν Πατρὶ καὶ Ἁγίῳ Πνεύματι».

β. Κατήχησις

Ἀκολουθῶς ὁ πνευματικός, «ἀσκεπεῖ τῇ κεφαλῇ», μαζὶ μὲ τὸν ἐξομολογούμενο κάνει τρεῖς γονυκλισίες καὶ ἔπειτα τὸν κατηχεῖ⁹⁵, ὑπενθυμίζοντάς του ὅτι ὁ Θεὸς δίνει τὴν ἄφεση τῶν ἀμαρτιῶν, σύμφωνα μὲ τὸ ἀγιογραφικό: «ὅσα ἐὰν δήσητε ἢ λύσητε ἐπὶ τῆς γῆς ἔσται καὶ ἐν οὐρανοῖς, τὰ μὲν δεδεμένα, τὰ δὲ λελυμένα», ἀφανίζει ὅλα τὰ φανερούμενα ἀμαρτήματα: «οὐ μόνον τὰ προγεγονότα, καὶ τὰ νῦν ἐνεργηθέντα, καὶ ἄλλα τὰ ἐπιγενησόμενα» καὶ φωτίζει τὴν διάνοια τοῦ ἀμαρτωλοῦ «διὰ τοῦ παναγίου Πνεύματος»⁹⁶, ὥστε νὰ μὴν ἐπαναλάβει τὰ ἄθεσμα ἔργα τῆς ἀμαρτίας. Κατόπιν, μετὰ τὴν κατήχηση, ὁ ἐξομολογούμενος ἀποσκεπάζεται καὶ ἀπογομνώνει τὴν κεφαλὴ του ὡς ἔνδειξη ταπεινώσεως καὶ ἐνώπιον τοῦ θυσιαστηρίου γονατιστὸς λέγει: «Ἐξομολογοῦμαί σοι, πάτερ, οὕτως, Κύριε ποιητὰ οὐρανοῦ καὶ γῆς πάντα τὰ κρύφια τῆς καρδίας μου»⁹⁷.

γ. Ἐξαγόρευσις

Ἐν συνεχείᾳ ὁ συγγραφέας, δίνοντας μία ὠραία εἰκόνα, περιγράφει παραστατικὰ τὸν τρόπο τῆς ἐξομολογήσεως σὲ περίπτωσιν ποὺ ὁ ἐξομολογούμενος λυπᾶται ἢ αἰσθάνεται ντροπὴν, προκειμένου νὰ τὸν ἐνθαρρύνει: «καὶ ἐπρωτᾶν αὐτὸν μετὰ πάσης ἰλαρότητος καὶ προσηνείας εἰ δυνατόν καὶ καταφιλεῖν αὐτόν, καὶ τὰς χεῖρας αὐτοῦ τοῦ ἐξομολογουμένου ἐπὶ τὸν ἴδιον ἐπιτιθεῖν αὐχένα μάλιστα

94. J. Morinus (Morin), *Commentarius historicus*, ὁ.π., σ. 77· PG 88, 1889A· K. N. Καλλίνικος, *Ὁ χριστιανικὸς ναὸς...*, ὁ.π., σ. 403· Γ. Γ. Μπεκατώρος, «Τάξις λατρείας», *ΘΗΕ* 8 (1966) στ. 1067· Θ. Ἰω. Κουμαριανός, *Οἱ εὐχὲς μετανοίας...*, ὁ.π., σσ. 184-185.

95. J. Morinus (Morin), *Commentarius historicus...*, ὁ.π., σ. 77.

96. Ὁ.π., σ. 78.

97. Ὁ.π., σ. 78.

ἐὰν ὄρα αὐτὸν καταπονούμενον καὶ κατακυριεύμενον ὑπὸ τῆς ἀφορήτου λύπης καὶ αἰσχύνης, καὶ πραεῖα γαληνοτάτη φωνῇ λέγειν πρὸς αὐτόν»⁹⁸. Ἡ ἐξαγόρευση τῶν πλημμελημάτων πραγματοποιεῖται λεπτομερέστατα: «Πῶς σου Κύριε ἀδελφὲ ἢ ἀδελφῆ ἐν πρώτοις ἢ παρθενία διεφθάρη, διὰ πορνίας, ἢ διὰ νομίμου γάμου, ἢ διὰ μαλακίας ἢ τινος τῶν παρὰ φύσιν [...] πάλιν ἐπερωτᾷ αὐτόν, εἰς πόσας ἔπεσε γυναῖκας πρὸ τοῦ λαβεῖν γυναῖκα, καὶ εἰ ἄρα ἦσαν ἐξ αὐτῶν δοῦλαι, καὶ πόσα χῆραι, καὶ πόσοι ὑπανδρῶν, καὶ εἰ ἄρα μονάστριαι, καὶ πόσοι [...] πρὸ πάντων γὰρ ὁ ἀριθμὸς ζητεῖται, καὶ ἢ τῶν προσώπων διαφορὰ [...] ἄλλο γὰρ τὸ τοῦ δούλου κρίμα, καὶ ἄλλο τῆς ἐλευθέρως, ἄλλο τῆς πόρνως, καὶ ἄλλο τῆς παρθένου [...]»⁹⁹. Σὲ κάθε ἀμαρτία ποῦ ἐξομολογεῖται ὁ μετανοῶν, ὁ ἱερέας λέγει τό: «Ὁ Θεὸς συγχωρήσαί σοι».

δ. Συγχώρησις καὶ ἀπόλυσις

Στὸ τέλος τῆς ἐξαγορεύσεως, ὁ ἐξομολογούμενος γονατίζει πάλι καὶ ὁ ἱερέας τοῦ διαβάζει τὴ σύντομη προεισαγωγικὴ συγχωρητικὴ εὐχή: «Ὁ Δεσπότης καὶ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς ὁ Θεὸς συγχωρήσαί σοι πάντα ὅσα κατ' ἐνώπιον αὐτοῦ τῆ οὐθενότητί μου ἐξήγγειλας»¹⁰⁰. Ἀκολουθοῦν ἄλλες ἑπτὰ συγχωρητικὲς εὐχές: α) «Ὁ Θεὸς ὁ συγχωρήσας διὰ Νάθαν τῷ Δαυῖδ τὰ ἴδια ὁμολογήσαντι κακὰ καὶ Πέτρῳ τὴν ἄρνησιν κλαύσαντι ἰσχυρῶς...» β) «Ὁ Θεὸς ὁ δι' ἡμᾶς ἐνανθρωπήσας καὶ παντὸς τοῦ κόσμου τὰς ἀμαρτίας βαστάζων αὐτὸς τῆ αὐτοῦ παναγάθῳ χρηστότητι...» γ) «Ὁ Θεός, ὁ Σωτὴρ ἡμῶν ὁ διὰ τοῦ προφήτου σου Νάθαν μετανοήσαντι τῷ Δαυῖδ ἐπὶ τοῖς ἰδίῳις πλημμελήμασιν ἄφεςιν δωρησάμενος...» δ) «Δέσποτα Κύριε ὁ Θεός, ὁ καλῶν δικαίους εἰς ἀγιασμὸν καὶ ἀμαρτωλοὺς εἰς τὸ δικαῖωσαι αὐτούς...» ε) «Κύριε ὁ Θεός τῆς σωτηρίας τῶν δούλων σου, ὁ ἐλεήμων καὶ οἰκτίρμων, μακρόθυμος καὶ πολυέλεος...» στ) «Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, Υἱὲ τοῦ Θεοῦ τοῦ ζῶντος, ἀμνὲ καὶ ποιμῆν ὁ αἴρων τὴν ἀμαρτίαν τοῦ κόσμου...» καὶ ζ) «Πάτερ Κύριε, μὴ παραδώης τὸν

98. Ὁ.π., σσ. 78-79.

99. Ὁ.π., σ. 79.

100. Ὁ.π., σ. 80.

δοῦλόν σου [...] ὑπὸ χειρῶν τοῦ Διαβόλου...»¹⁰¹. Ἐπειτα «διαναστήσας αὐτόν», ὁ ἱερέας τὸν ἀσπάζεται καὶ τὸν προτρέπει παραινεντικά νὰ μὴν ἀμελήσει τὰ εὐαγγελικά παραγγέλματα καὶ τὶς ἐντολὲς τοῦ Θεοῦ: «Ἴδου θελήματι τοῦ φιλανθρώπου Θεοῦ τοῦ θέλοντος πάντων τὴν σωτηρίαν, προσδραμῶν τῇ μετανοίᾳ καὶ ἐξομολογησάμενος πάντων σου προτέρων πονηρῶν ἔργων ἀπηλλάγης· μὴ τοίνυν δι' ἀμελείας τῶν θείων ἐντολῶν δευτέροις κακοῖς σεαυτὸν ὑποβάλλης, καὶ ἔσονταί σοι κατὰ τὸ εὐαγγέλιον τὰ ἔσχατα χεῖρονα τῶν πρώτων, ὧν διὰ φιλανθρωπίαν Θεοῦ λελύτρωσαι, ἀλλὰ σπούδασον κατὰ δύναμιν τὰς δεσποτικὰς ἐντολὰς φυλάττειν, καὶ ἀκολούθως τῆς σωτηρίας τυχεῖν»¹⁰².

Ἐπειτα, διαβάζονται δύο ἀναγνώσματα: τὸ ἓνα ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη καὶ συγκεκριμένα ἀπὸ τὴν προφητεία τοῦ Ἰεζεκιήλ: «Τάδε λέγει Κύριος παντοκράτωρ ὁ ἄνομος ἐὰν ἐπιστρέψῃ ἐκ πασῶν τῶν ἀνομιῶν ὧν ἐποίησε [...] ζωῆ ζήσεται, καὶ οὐ μὴ ἀποθάνῃ, λέγει ὁ Κύριος παντοκράτωρ»¹⁰³. καὶ τὸ δεύτερο ἀπὸ τὴν Καινὴ Διαθήκη, ἀπὸ τὸ Εὐαγγέλιο τοῦ Λουκᾶ: «Τῷ καιρῷ ἐκείνῳ ἦσαν ἐγγίζοντες τῷ Ἰησοῦ πάντες οἱ τελῶναι καὶ οἱ ἁμαρτωλοὶ [...] χαρὰ γίνεται ἐνώπιον τῶν ἀγγέλων τοῦ Θεοῦ ἐπὶ ἐνὶ ἁμαρτωλῶ μετανοοῦντι»¹⁰⁴.

Ἡ ἐν λόγῳ ἀκολουθία ὀλοκληρῶνεται μὲ τὸ τρισάγιο, τρία τροπάρια σὲ ἦχο δ': «Τὴν ταπεινὴν μου ψυχὴν», «Διαπλέων τὸ πέλαγος», «Τῇ Θεοτόκῳ ἐκτενωῶς νῦν προσδράμωμεν» ἀκολουθεῖ τὸ «Κύριε ἰλάσθητι» (γ'), τὸ «Κύριε, συγχώρησον» καὶ τὸ «Κύριε, ἐλέησον ἡμᾶς» καὶ ἐν κατακλειδί «μετανοίας μ' ποιήσαντες οἱ ἀμφότεροι ἀπολύονται»¹⁰⁵. Τὰ ἐπιτίμια δίδονται στὸ τέλος τῆς ἀκολουθίας τῆς ἐξομολογήσεως «κατὰ ἰσχὺν καὶ προαίρεσιν τοῦ δεχομένου [...] καὶ οὐ κατὰ ἀναλογίαν τῶν ἡμαρτημένων αὐτῷ. Ἐνδέχεται γὰρ τὸν μὲν ὀλίγα ἁμαρτάνοντα, πρόθυμον ὄντα μέγα λαβεῖν ἐπιτίμιον, ἵνα μὴ μόνον ἄφεςιν ἁμαρτιῶν, ἀλλὰ καὶ στέφανον κομίσηται· τὸ δὲ πολλὰ πταίσαντα, ῥάθυμον ὄντα μικρὰν ἔχειν ἐπιτίμησιν, ὡς ἂν μὴ καταποθῇ τῷ βάρει καὶ ῥαθυμῆσας ἀφέσῃ πάντα»¹⁰⁶.

101. Ὁ.π., σσ. 80-82.

102. Ὁ.π., σ. 82.

103. Ἰεζ. 18, 21-28.

104. Λουκ. 15, 1-10.

105. Ὁ.π., σ. 83.

106. Ὁ.π., σ. 83.

Χαρακτηριστικὸ πάντως εἶναι ὅτι ὁ συγγραφέας στὴ θεραπευτικὴ χρήση τῶν ἐπιτιμιῶν προβάλλει τὴ φιλανθρωπία, τὴν ἀγάπη καὶ τὴν οἰκονομία ὡς βασικὸ κανόνα τῆς διαγωγῆς τοῦ ἐξομολογουμένου: «μὴ κατὰ τὴν ἀκρίβειαν τῶν θείων κανόνων διορίζειν τὰ ἐπιτίμια, ἀλλὰ κατὰ τὴν ποιότητα τοῦ προσώπου»¹⁰⁷. Ἐπικαλεῖται δὲ τοὺς λόγους τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖον «οὐ χρόνω κρίνεται μετάνοια, ἀλλὰ διαθέσει ψυχῆς», καθὼς καὶ τοῦ Μ. Βασιλείου «οὐ χρόνω κρίνομεν τὰ τοιαῦτα, ἀλλὰ τῷ τρόπῳ τῆς μετανοίας προσέχομεν»¹⁰⁸.

IV. Ἡ διάταξη τοῦ Μυστηρίου τῆς Μετανοίας στὴν ἔντυπη ἐξομολογητικὴ γραμματεία

Τὰ ἐξομολογητάρια ἀπετέλεσαν συμβουλευτικὰ πνευματικὰ ἐγχειρίδια τόσο γιὰ τοὺς ἱερεῖς-ἐξομολόγους ὅσο καὶ γιὰ τοὺς ἐξομολογουμένους. Συντάχθηκαν κατὰ τὴ βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ κυρίως περίοδο καὶ ἀνήκουν στὶς πηγές τῆς ἐξομολογητικῆς κανονικῆς γραμματείας, ἐκτενεστέρου κεφαλαίου τῶν πηγῶν τοῦ Κανονικοῦ Δικαίου.

Πρόθεση τῶν συντακτῶν ἦταν ἡ πνευματικὴ διόρθωση τῶν πιστῶν: ἡ Μετάνοια, ἡ ἀπόρριψη καὶ συγχώρηση τῆς ἁμαρτίας, ἡ μεταστροφή στὸ ἀγαθὸ καὶ ἡ προσέλευση στὴ θεία Εὐχαριστία. Παράλληλα, τὰ ἐγχειρίδια αὐτὰ ἀπευθύνονταν κυρίως σὲ κληρικούς-πνευματικούς, προκειμένου νὰ ἀσκοῦν τὰ ποιμαντικὰ καὶ πνευματικὰ τους καθήκοντα καὶ νὰ διακονοῦν μὲ ἐπιτυχέστερο τρόπο τὸ Μυστήριον τῆς Μετανοίας, ἦτοι τῆς ἐξομολογήσεως.

Οἱ συγγραφεῖς τῶν ἐξομολογητικῶν, χειρογράφων καὶ ἐντύπων, ἐγχειριδίων ἐκτὸς ἀπὸ τὸν τίτλο *Ἐξομολογητάριον*, ὅπως τιτλοφορεῖται τὸ πνευματικὸ ἐγχειρίδιον τοῦ ἀγίου Νικοδήμου τοῦ Ἁγιορείτου μὲ εὐρύτατη διάδοση στὸν Ὀρθόδοξο κόσμον, συνέτασσαν τὰ ἐγχειρίδιά τους δίδοντάς τους διαφορετικὲς ὀνομασίες ἀνάλογα μὲ τὸ περιεχόμενο, ὅπως *Νομοκάνονον πρόχειρον* τοῦ Ἰσαὰκ Μοναχοῦ (1544), *Ἐγχειρίδιον*

107. Ὁ.π., σ. 83.

108. Ὁ.π., σ. 83.

μεθοδικόν τοῦ Νικηφόρου Πασχαλέως (Ρώμη 1622), *Διδασκαλία ὠφέλιμος περὶ μετανοίας καὶ ἐξομολογήσεως* τοῦ Χρυσάνθου Ἱεροσολύμων (Βενετία 1724), *Νομοκάνονον* τοῦ Θεοκλήτου Καρατζᾶ (1767), *Ἐπίσκεψις πνευματικῆ* τοῦ Μεθοδίου Ἀνθρακίτη (Βενετία 1780), *Διδασκαλία πρὸς τοὺς πνευματικούς πατέρας, ἥτοι ἐρμηνεῖα ἀκριβεστάτη περὶ ἐξομολογήσεως τοῦ Καλλινίκου Κωνσταντινουπόλεως* (Βιέννη 1787), τὸ ὁποῖο ἐπανεκδίδεται ὡς *Νέον ἐξομολογητάριον* (Κωνσταντινούπολις 1837), *Βιβλίον ψυχοφελέστατον* τοῦ Νικοδήμου Ἁγιορείτου (Βενετία 1794) κ.ἄ. Τὰ ἀνωτέρω ἐγχειρίδια προορίζονταν γιὰ τοὺς πνευματικούς πατέρες-ἐξομολόγους, οἱ ὁποῖοι τὰ χρησιμοποιοῦσαν ὡς βοηθήματα ἐφαρμόζοντας τὴν κανονικολειτουργικὴ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὴν ὥρα τοῦ Μυστηρίου τῆς Μετανοίας.

Ἡ μελέτη τόσο τῆς ἔντυπης ὅσο καὶ τῆς χειρόγραφης παραδόσεως μαρτυρεῖ τὴν ἔντονη παρουσία καὶ ἀνάμειξη τῶν μοναχῶν στὸ Μυστήριον τῆς Μετανοίας. Ἐξ ἄλλου, τὰ περισσότερα ἐξομολογητικὰ ἐγχειρίδια εἶναι ἔργα μοναχικῆς προελεύσεως. Οἱ συγγραφεῖς μοναχοὶ ὑπῆρξαν καὶ οἱ ἴδιοι πνευματικοὶ καθοδηγητὲς τῶν πιστῶν, οἱ ὁποῖοι μετέφεραν μέσῳ τοῦ Μυστηρίου τὸ μοναχικὸ πνεῦμα καὶ τὸν μοναστηριακὸ τρόπο ζωῆς. Ἦταν πεπεισμένοι ὅτι τὰ ἔργα τους καλύπτουν τὶς ποιμαντικὲς ἀνάγκες τῆς ἐποχῆς καὶ ὅτι προσφέρουν στὸν λαὸ τοῦ Θεοῦ σημαντικὴ πνευματικὴ στήριξη καὶ διακονία. Οἱ ἐκκλησιολογικὲς συνέπειες τῆς υἱοθέτησης τῆς μοναστηριακῆς πρακτικῆς σχετικὰ μὲ τὸ Μυστήριον τῆς Μετανοίας καὶ τῆς ἐξαγόρευσης τῶν ἁμαρτιῶν εἶναι θέμα πρὸ συστηματικῆς μελέτης. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἐπισημαίνουμε ἀπλῶς ὅτι μὲ τὴν ἐξομολογητικὴ ποιμαντικὴ κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας εἰσχώρησαν ἀντικανονικὲς μέθοδοι, πρακτικὲς καὶ διδασκαλίαι, οἱ ὁποῖαι ἀναμφισβήτητα ἀλλοίωσαν τὸ περιεχόμενον καὶ τὴν θεραπευτικὴν σημασίαν τοῦ Μυστηρίου τῆς Μετανοίας.

Τὸ περιεχόμενον καὶ ἡ δομὴ τῶν ἐξομολογηταρίων ὀργανώνονται ὡς ἑξῆς: Οἱ συγγραφεῖς τῶν ἐξομολογητικῶν πνευματικῶν-συμβουλευτικῶν ἐγχειριδίων διαιροῦν τὴν μετανοητικὴν διαδικασίαν σὲ τρία μέρη: α) τὴν συντριβὴν τῆς καρδίας, β) τὴν ἐξομολόγησιν καὶ γ) τὴν ἱκανοποίησιν. Συνοπτικὰ, ἡ συντριβὴ τῆς καρδίας εἶναι ἡ ἀπάρνησις τῆς ἁμαρτίας καὶ ἡ λύπη τῆς ψυχῆς¹⁰⁹, ἡ ἐξομολόγησις συνιστᾷ τὴν ὁμολογίαν τῆς

109. Νικηφόρου Πασχαλέως, *Ἐγχειρίδιον μεθοδικόν. Ὁφέλιμον κατὰ πολλὰ καὶ*

ἀμαρτίας δι' ἐρωταποκρίσεων καὶ ἡ ἱκανοποίηση ἀναφέρεται ὡς τὸ «πρόσκαιρον τιμώρημα ὅπου λαμβάνομεν ἀπὸ τὸν πνευματικὸν κριτὴν»¹¹⁰, τὸ ἐπιτίμιο δηλαδή πὺ δέχεται ὁ ἐξομολογούμενος ἀπὸ τὸν πνευματικὸ.

Πρωταρχικὸ ρόλο κατέχουν οἱ δέκα ἐντολές. Ὁ δεκάλογος ἀποτελεῖ τὸν βασικὸ ἄξονα τῆς ἐξομολογήσεως, τῆς ὁμολογίας δηλαδή τῆς ἀμαρτίας, ἐφ' ὅσον οἱ ἐρωτήσεις πὺ ὑποβάλλει ὁ πνευματικὸς πρὸς τὸν ἐξομολογούμενο γιὰ νὰ διαπιστωθεῖ ἐὰν παρέβη ὁ δεῦτερος τὶς βιβλικές ἐπιταγές στηρίζονται στὶς δέκα ἐντολές καὶ τὰ παρεμφερῆ πνευματικὰ παραπτώματα. Μὲ τὴ μέθοδο τῶν ἐρωταποκρίσεων ἡ ἐξομολόγηση ἀποκτᾶ ἀνακριτικὸ χαρακτήρα, κατὰ τὸν ὅποιον ἐλέγχεται ὁ ἐξομολογούμενος καὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν ἐπιτυγχάνεται ἡ ἐξέταση τῆς συνειδήσεως.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἐρωταποκρίσεις, τὶς πνευματικὲς παραινέσεις πρὸς ἐξομολόγους καὶ ἐξομολογούμενους καὶ τὰ ἀντίστοιχα ἐπιτίμια τῶν παραπτωμάτων στὰ ἐξομολογητικὰ ἐγχειρίδια, βασικὸ δομικὸ στοιχεῖο ἀποτελοῦν καὶ οἱ συγχωρητικὲς εὐχές. Στὸ ἐξομολογητικὸ *corpus* καταγράφεται ἐν συντομία ἡ λειτουργικὴ τάξη «εἰς ἐξομολογούμενον», σύμφωνα μὲ τὶς μαρτυρίες τῶν συγγραφέων, καὶ ἀκολουθοῦν οἱ εὐχές ἀφέσεως τῶν ἀμαρτιῶν. Ἐπομένως, τὰ ἐξομολογητάρια ἀποτελοῦν καὶ βιβλία μὲ λειτουργικὴ χρήση. Ἡ τάξη τῆς ἐξομολογήσεως, τοῦ δευτέρου σταδίου τοῦ Μυστηρίου τῆς Μετανοίας, στὰ ἔντυπα ἐξομολογητάρια καταγράφεται ὡς ἐξῆς:

Νικηφόρου Πασχαλέως, *Ἐγχειρίδιον μεθοδικόν. Ὁφέλιμον κατὰ πολλὰ καὶ ἀναγκαῖον, περὶ τοῦ Μυστηρίου τῆς Μετανοίας καὶ ἐξετάσεως τῆς συνειδήσεως ἐκείνων ὅπου ἐπιθυμοῦσι νὰ ἐξομολογηθοῦν ὀρθὰ καὶ πιστά*, Βενετία 1622.

Ἡ ἔναρξη τῆς ἀκολουθίας γίνεται μὲ τὸν ἐξομολογούμενο νὰ βρῖσκεται γονατιστὸς ἐνώπιον τοῦ πνευματικοῦ πατέρα, ὥστε νὰ σχηματίζει «εἰς

ἀναγκαῖον, περὶ τοῦ Μυστηρίου τῆς Μετανοίας καὶ ἐξετάσεως τῆς συνειδήσεως ἐκείνων ὅπου ἐπιθυμοῦσι νὰ ἐξομολογηθοῦν ὀρθὰ καὶ πιστά, [Βενετία 1622], εἰσαγωγὴ, κείμενο, σχόλια, γλωσσάρι: Γ. Ἰω. Βλαχάκης, ἐκδ. Ἄρμος, Ἀθήνα 2022, σ. 147.

110. Ὁ.π., σ. 198.

τὸν ἑαυτὸν τοῦ μὲ σχῆμα ταπεινὸν τὸ σημεῖον τοῦ Σταυροῦ»¹¹¹. Κατόπιν, μὲ εὐλάβεια «καὶ αἰδῶ πνευματικὴν καὶ φόβον ἔνθεον», μὲ πόνο καὶ λύπη, λέγει στὸν πνευματικὸ πατέρα: «Ἐξομολογοῦμαι σοι, Πάτερ, ποιητὰ οὐρανοῦ καὶ γῆς, ὅσα ἡμαρτον λόγῳ, ἔργῳ, διανοίᾳ, καὶ πάσαις μου ταῖς αἰσθήσεσι, ἤγουν ἐξομολογοῦμαι καὶ ζητῶ συγχώρησιν εἰς ὅσα ἔσφαλα καὶ ἀμάρτεψα, μὲ τὸν νοῦν μου ἢ μὲ τὴν γλῶσσάν μου ἐμίλησα, ἢ μὲ τὸ ἔργον μου ἔπραξα ἢ καὶ μὲ ὄλας μου τὰς αἰσθήσεις ἀμάρτεψα, ζητώντας ἐκείνην τὴν μεγάλην ἐλεημοσύνην τῆς ἀφέσεως τῶν ἀμαρτιῶν μου, ὡσὰν ἐκείνος ὁποῦ ἔχεις ἐξουσίαν ἀπὸ τὸν Θεὸν παντοδύναμον, τὸν ἔχοντα ἐξουσίαν ἀφιέναι ἀμαρτήματα». Ἀκολουθῶς, καὶ πάλι ἐνώπιον τοῦ πνευματικοῦ πατέρα καὶ ἐξομολόγου, ἀπαριθμεῖ τὰ ἀμαρτήματά του «κατὰ τάξιν» ἓνα πρὸς ἓνα, σύμφωνα μὲ τὶς ὁδηγίες τοῦ ἐξομολογηταρίου, ἀρχίζοντας μὲ τό: «Πάτερ ἄγιε πνευματικέ, ἐγὼ κατακρίνω τὸν ἑμαυτὸν μου, καὶ ὁμολογῶ πὼς ἐστάθηκα ἀμελής εἰς τὰ θεῖα πράγματα». Μετὰ τὴν ἐξομολόγησιν, τὴν ὁμολογίαν τῶν ἀμαρτιῶν, ὁ πνευματικὸς δίνει τὴν ἄφεσιν: «τέκνον, ἀφένται σοι αἱ ἀμαρτίαι σου»¹¹². Στὸ ἀνωτέρω ἐγχειρίδιο δὲν καταγράφονται συγχωρητικὲς εὐχὲς καὶ πνευματικὰ ἐπιτίμια.

Νεοφύτου Ροδινοῦ, *Περὶ ἐξομολογήσεως*. Βιβλίον πολλὰ ὠφέλιμον διὰ τὰ ἡξυρῆ κανεὶς τὰ ἐξομολογᾶ. Κατ' ἐρώτησιν, καὶ ἀπόκρισιν συντεθέν, Ρώμη 1630.

Ἡ ἑναρξὴ τῆς ἀκολουθίας τοῦ Μυστηρίου τῆς Μετανοίας καὶ Ἐξομολογήσεως καταγράφεται ὡς ἐξῆς: Ὁ ἐξομολογούμενος ἔρχεται ἐνώπιον τοῦ ἱερέα, ὁ ὁποῖος τὸν συμβουλεύει «τὰ κάμη τὸν σταυρὸν τοῦ λέγοντας εἰς τὸ ὄνομα τοῦ πατρὸς, καὶ τοῦ υἱοῦ, καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος. Ἀμήν»¹¹³. Ἐπειτα ὁ πνευματικὸς πατέρας προτρέπει τὸν μετανουῶντα νὰ πεῖ τὴν κατανοητικὴν εὐχή: «Ἐξομολογοῦμαι μπροστὰ εἰς τὸν Θεὸν καὶ εἰς τὴν παναγίαν παρθένον Μαρίαν, καὶ εἰς ὅλους τοὺς ἁγίους, καὶ εἰς ἐσένα πατέρα ὅτι ἔφταισα πολλὰ τοῦ Θεοῦ μὲ

111. Ὁ.π., σ. 202.

112. Ὁ.π., σ. 203.

113. Νεοφύτου Ροδινοῦ, *Περὶ ἐξομολογήσεως*, Ρώμη 1630, σ. 21.

τὸν νοῦν μου, μὲ τὸν λόγον μου καὶ μὲ τὸ ἔργον μου. Δέομαι καὶ παρακαλῶ κύριον τὸν Θεὸν νὰ μοῦ συμπαθήσῃ τὲς ἁμαρτίες μου ὅπου ἔκαμα καὶ νὰ μοῦ βοηθήσῃ πλέον νὰ μὴν ἁμαρτέψω»¹¹⁴, προκειμένου «νὰ τοῦ βοηθήσῃ ὁ Θεὸς νὰ ἐξομολογηθῇ μὲ τὴν προεπαμένην κατάνυξιν»¹¹⁵. Ἡ ὁμολογία τοῦ μετανοοῦντος «ἐξομολογοῦμαι μπροστὰ εἰς τὸν Θεόν» ὑποδηλώνει ὅτι ἡ ἐξομολόγησις ἀποτελεῖ τὴν ἀπαρχὴν τῆς μετανοητικῆς διαδικασίας, ἐνῶ τὸ αἴτημα «Δέομαι καὶ παρακαλῶ [...] νὰ μοῦ συμπαθήσῃ [...] καὶ νὰ μοῦ βοηθήσῃ πλέον νὰ μὴν ἁμαρτέψω» ὑποδηλώνει ὅτι ὁ ἁμαρτωλὸς δέεται ὥστε ὁ Θεὸς νὰ τοῦ συμπαρασταθεῖ καὶ νὰ δεχθεῖ τὴ μετάνοιά του καὶ νὰ τὸν ἀποκαταστήσει.

Ἀκολουθῶς, ὁ μετανοῶν γονατιστός, μὲ φόβο Θεοῦ, μὲ εὐλάβεια καὶ μὲ τὰ χέρια δεμένα σὲ «σχῆμα ταπεινόν»¹¹⁶ ἀπαντᾷ σὲ διάφορες ἐρωτήσεις τοῦ πνευματικοῦ, π.χ. ἂν εἶναι προετοιμασμένος γιὰ νὰ ἐξομολογηθεῖ, πόσο καιρὸ εἶχε νὰ ἐξομολογηθεῖ, ἂν κάνει τὸν κανόνα ποῦ τοῦ ἔδωσε ὁ πνευματικὸς, ἂν εἶναι ἀφορισμένος, ἂν ἔχει διαπραχθεῖ θανάσιμη «κάκιταν μὲ κανένα καὶ εἶναι μαλλωμένος», ἂν ἔχει κλέψει καὶ τέλος ἐρωτᾶται «μὲ ἐπιμέλειαν διὰ ταῖς ἁμαρτίαις του καὶ ταῖς περιστάσεις καὶ τρόπους τῶν ἁμαρτιῶν, μὲ ταῖς ὁποίαις συνηθοῦσι νὰ γίνωνται»¹¹⁷. Στὸ τέλος τῶν ἐρωταποκρίσεων ὁ πνευματικὸς δίνει στὸν ἐξομολογούμενο τὸν ἀνάλογο κανόνα. Ἀκολουθεῖ ἡ ἐπίθεση τῶν χειρῶν τοῦ ἱερέα στὸ κεφάλι τοῦ μετανοοῦντος, ἡ ὁποία συνοδεύεται μὲ τὴ συγχωρητικὴ εὐχή:

Ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς καὶ Θεὸς ὁ τὴν ἐντολὴν ταύτην δεδωκώς τοῖς θείοις καὶ ἱεροῖς αὐτοῦ μαθηταῖς καὶ Ἀποστόλοις του δεσμείν τε καὶ λύειν τὰς τῶν ἀνθρώπων ἁμαρτίας, αὐτὸς ἐξ ὕψους παρίδοι σοι πάσας τὰς ἁμαρτίας σου καὶ τὰ πλημμελήματά σου. Ἐγὼ δὲ ὁ ἀνάξιος αὐτοῦ δούλος ἐξ ἐκείνων λαβὼν τὰς ἀφορμὰς τὸ αὐτὸ ποιεῖν ἀπολύω σε ἀπὸ παντὸς ἀφωρισμοῦ, καθόσον δύναμαι καὶ σθένω καὶ σὺ χρειαν ἔχεις. Ἔτι ἀπολύω σε ἀπὸ πασῶν τῶν ἁμαρτιῶν σου, ὅσας ἐξομολογήσω ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ, καὶ τῆς ἐμῆς ἀναξιοτήτος, εἰς τὸ ὄνομα τοῦ πατρὸς, καὶ τοῦ υἱοῦ, καὶ τοῦ ἁγίου πνεύματος, Ἀμήν»¹¹⁸.

114. Ὁ.π., σσ. 21-22.

115. Ὁ.π., σ. 21.

116. Ὁ.π., σ. 22.

117. Ὁ.π., σσ. 22-24.

118. Ὁ.π., σ. 148.

Ὁ συγγραφέας καταγράφει καὶ μία δεύτερη εὐχή:

Ὁ Θεὸς ὁ δίκαιος ὁ δι' ἡμᾶς σάρκα φορέσας καὶ παντὸς τοῦ κόσμου τὴν ἁμαρτίαν βαστάσας, αὐτὸς ὁ τῆ παναγάθῳ αὐτοῦ χρηστότητι θέλων, καὶ μένων, καὶ νέμων πᾶσι τὴν σωτηρίαν καὶ ταῦτα ἀδελφὲ ἀναδέξῃταί σου τὰ πλημελήματα, ὅσα τῆ ἐμῇ ἐξ εἵπας ἀναξιότητι. Ἐγὼ δὲ συγχωρῶ σοι πάσας τὰς ἁμαρτίας σου εἰς τὸ ὄνομα τοῦ πατρὸς, καὶ τοῦ υἱοῦ, καὶ τοῦ ἁγίου πνεύματος, Ἀμήν¹¹⁹.

Ὁ μετανοῶν χτυπᾷ «τρεις βολαῖς μὲ κατάνυξιν τὸ στήθος του ὡσὰν ἔκαμνεν ὁ τελώνης καὶ νὰ λέγη τό, “ὁ Θεὸς ἰλάσθητί μοι τῶ ἁμαρτωλῶ”»¹²⁰ καὶ ἀκολουθεῖ ἡ ἀπόλυση.

Στὸ κείμενο ἡ ἐπίθεση τῶν χειρῶν τοῦ ἱερέα στοὺς ἐξομολογουμένους δὲν διατυπώνεται ὡς συστατικὸ στοιχεῖο τῆς ἐξομολογήσεως. Ὡστόσο, ἡ συμβολικὴ ἀναγκαιότητα τῆς πράξεως ἐκφράζεται δι' ἐρωταποκρίσεως: «Ἐξेत. Κάποιοι πνευματικοὶ συνηθοῦν νὰ βάζουν τὰ χέρια των ἀπάνω εἰς τῶν ἐξομολογουμένων ταῖς κεφαλαῖς. Στέκει καλὰ ἢ ὄχι; Ἐξαγ. Λέγω ὅτι ἀνάγκη καμμία δὲν εἶναι εἰς τοῦτο, ὅμως διὰ σημάδι τῆς εὐσπλαχνίας τοῦ Θεοῦ καὶ διὰ νὰ πέρνη καὶ ὁ πτωχὸς ὁ ἐξομολογημένος κάποιαν εὐφροσύνην ἂν γένη, δὲν εἶναι τίποτες ἄτοπον»¹²¹. Ἡ ἐπίθεση τῶν χειρῶν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ μετανοοῦντος ἐκφράζει τὴν παροχὴ τῆς ἀφέσεως τῶν ἁμαρτιῶν καὶ ἀποτελεῖ καταληκτικὸ συστατικὸ στοιχεῖο τῆς μετανοητικῆς διαδικασίας.

Σύμφωνα μὲ τὶς ἀνωτέρω ἀναφορές, ὁ Ροδινὸς γνώριζε τὴν τάξη τοῦ Μυστηρίου τῆς Ἐξομολογήσεως, τὴν ὁποία υἰοθετεῖ καὶ καταγράφει στὸ δικό του πνευματικὸ ἐγχειρίδιο. Ἡ κάμψη τῶν γονάτων καὶ ἡ σταυροειδῆς κλίση τοῦ σώματος τοῦ μετανοοῦντος ἐνώπιον τοῦ ἱερέα, ἡ εἰσαγωγικὴ κατανυκτικὴ εὐχή, οἱ νουθεσίες, ἡ λεπτομερέστατη ἐξαγόρευση, ὁ κανόνας, ἡ ἐπίθεση τῶν χειρῶν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς, οἱ συγχωρητικὲς εὐχὲς καὶ ἡ ἀπόλυση μαρτυροῦν ὅτι ὁ συγγραφέας, ἂν ὄχι μὲ ἀκρίβεια, ἀκολουθεῖ τὴ συνηθισμένη διάταξη ποὺ ἐφαρμόζουν οἱ περισσότεροι συγγραφεῖς ἐξομολογητικῶν ἐγχειριδίων κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας¹²².

119. Ὁ.π., σ. 149.

120. Ὁ.π., σ. 25.

121. Ὁ.π., σ. 150.

122. Γιὰ τὴν περιγραφή τῆς ἀκολουθίας τῶν ἐξομολογουμένων βλ. Κ. Ν. Καλλίνικος, Ὁ

Μητροφάνους Κριτοπούλου, *Ἐκθεσις σύντομος περὶ μετανοίας καὶ ἐξομολογήσεως*, 1632¹²³.

Στὸν ἀνωτέρω σύντομο πνευματικὸ ὁδηγό, ἡ ἐξομολόγηση ἀρχίζει μὲ τὶς ἐρωτήσεις τοῦ πνευματικοῦ πρὸς τὸν ἐξομολογούμενο: «Τὸ λοιπόν, ὦ πνευματικέ, ὅταν ἔλθῃ τινὰς νὰ ἐξομολογηθῇ εἰς τοῦ λόγου σου μὴ τοῦ δείξης μήτε σκυνθρωπὸν πρόσωπον, μήτε γελοῖον [...] ἀλλὰ πρόσωπον εὐτακτον καὶ μέτριον. Καὶ τότε ἄρξαι νὰ τὸν ἐρωτᾷς μὲ ἓνα ἐπιτήδειον τρόπον, ὅπου νὰ ἤμπορῆς νὰ ἀναβιβάζῃς ὅλα τὰ ἁμαρτήματα εἰς τὰς δέκα ἐντολὰς τοῦ Θεοῦ»¹²⁴. Μετὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῶν ἐρωταποκρίσεων ὁ πνευματικὸς πατέρας «ἀνάγνωθι ἐπάνω τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ» τὴν ἐξῆς εὐχή: «Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, ὁ αἴρων τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου, ὁ ἐλθὼν εἰς τὸν κόσμον μὴ δικαίους καλέσαι ἀλλὰ ἁμαρτωλοὺς εἰς μετάνοιαν [...]. Ὅτι σοὶ πρέπει πᾶσα δόξα, τιμὴ καὶ προσκύνησις σὺν τῷ ἀνάρχῳ πατρὶ καὶ τῷ παναγίῳ καὶ ἀγαθῷ καὶ ζωοποιῷ σου πνεύματι, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν»¹²⁵. Ὁ συγγραφέας δὲν ἀναφέρεται στὴν ἐπίθεση τῶν χειρῶν τοῦ ἱερέως ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ ἐξομολογούμενου, σημεῖο τὸ ὁποῖο ἀναφέρεται στὰ παλαιότερα ἔντυπα ἐξομολογητικὰ κείμενα. Ἐνα στοιχεῖο τῆς ἐξομολογητικῆς διαδικασίας ἀποτελεῖ καὶ ἡ συγχώρησή του, ὅπου ἐδῶ ὁ συγγραφέας ἐπισημαίνει στὴν εἰσαγωγή: «Διὰ τοῦτο οἱ ἰδικοὶ μας οἱ πνευματικοὶ δὲν λέγουσιν ἐγὼ σε συγχωρῶ, καθὼς λέγουσὶ τινες αἰρετικοὶ καὶ ὑπερήφανοι καὶ ἀπαίδευτοι, ἀλλὰ λέγουσιν ὁ Θεὸς συγχωρήσει σοὶ καὶ ἐλεήσει σε»¹²⁶.

Χρυσάνθου Ἱεροσολύμων, *Διδασκαλία ὠφέλιμος περὶ μετανοίας καὶ ἐξομολογήσεως, συλλεχθεῖσα παρὰ Χρυσάνθου πρεσβυτέρου καὶ ἀρχιμανδρίτου τοῦ ἀγιωτάτου, ἀποστολικοῦ καὶ πατριαρχικοῦ θρόνου τῶν Ἱεροσολύμων*, Βενετία 1724.

χριστιανικὸς ναός..., ὁ.π., σσ. 402-407· Γρηγόριος Ἱερομόναχος, *Ἡ ἱερά ἐξομολόγησις...*, ὁ.π., σσ. 57-58.

123. Κ. Ἰ. Δυοβουνιώτης, «Μητροφάνης Κριτόπουλος», (ἀνατ. ἐκ τοῦ ἱεροῦ Συνδέσμου), Ἐν Ἀθήναις 1915, σσ. 51-74.

124. Ὁ.π., σ. 65.

125. Ὁ.π., σ. 74.

126. Ὁ.π., σ. 64.

Στὸ ἐρώτημα «ποῦ καὶ πῶς πρέπει νὰ ἀρχίζῃ ὁ πνευματικὸς τὴν ἐξομολόγησιν»¹²⁷, ὁ συγγραφέας ἀναφέρει τὰ ἀκόλουθα: Ἡ ἐξομολόγησι γίνεται ἐντὸς ἱεροῦ ναοῦ, καθὼς «αἱ προσευχαὶ καὶ τὰ μυστήρια ἐνεργοῦνται κυριωτέρως εἰς τὴν Ἐκκλησίαν», ἐνώπιον τῆς εἰκόνας τοῦ Χριστοῦ καὶ μάλιστα «τὴν σταύρωσιν» γιὰ τοὺς ἐξῆς λόγους: «α. διὰ νὰ γροικᾷ ὁ ἐξαγορευόμενος πῶς εἰς τὸν Δεσπότην Χριστὸν ἐξομολογεῖται τὰ ἁμαρτήματά του β. ὅτι νὰ συλλογίζεται πῶς ἂν κρύψῃ τὰ ἁμαρτήματά του ἀπὸ τὸν πνευματικόν, ἀλλὰ ἀπὸ τὸν Δεσπότην Χριστὸν δὲν δύναται νὰ τὰ κρύψῃ, γ. νὰ κατανοῇ ὅτι διὰ τὰς ἁμαρτίας αὐτοῦ ὁ Χριστὸς ἀπέθανε, καθὼς λέγει ὁ ἀπόστολος (Α΄ Τιμ. 1, 15)». Ὁ πνευματικὸς, σύμφωνα μὲ τὶς πνευματικὲς ὁδηγίες τοῦ συγγραφέα, ὀφείλει νὰ ἀκολουθεῖ τὴν τάξιν τῶν παλαιῶν χειρογράφων εὐχολογίῳ: Μετὰ τὸ «εὐλογητός» ἀκολουθεῖ τὸ «Βασιλεῦ οὐράνιε, τὸ Τρισάγιον, τὸ Πάτερ ἡμῶν, τὸ Κύριε ἐλέησον 12», ὁ Ν΄ ψαλμὸς καὶ τὰ ἐξῆς τροπάρια: «Ἐλέησον ἡμᾶς, τὸ Κύριε ἐλέησον ἡμᾶς καὶ τὸ Τῆς εὐσπλαγχνίας τὴν πύλιν». Ἀκολουθοῦν τὰ εἰρηνικά: «Ἐν εἰρήνῃ τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν, Ὑπὲρ τῆς ἄνωθεν εἰρήνης, Ὑπὲρ τῆς ἀφέσεως τῶν ἁμαρτιῶν, συγχωρήσεως τῶν πλημμελημάτων τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ δεινός καὶ Ὑπὲρ τοῦ συγχωρηθῆναι αὐτῷ πᾶν πλημμέλημα ἐκούσιόν τε καὶ ἀκούσιον, Τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν, Ὅπως Κύριος ὁ Θεὸς δωρήσῃται αὐτῷ ἄφεσιν ἁμαρτιῶν καὶ καιρὸν μετανοίας, Τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν, Τῆς Παναγίας ἀχράντου, ὅτι σοὶ πρέπει πᾶσα δόξα», καὶ τέλος ὁ ἐξομολογούμενος ἀπαγγέλλει μὲ εὐλάβεια: «Πάτερ τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς, ὅπου γινώσκεις πάντα τὰ κρυπτά τῆς καρδίας μου, εἰς τοῦ λόγου σου σήμερον προστρέχω καὶ ἐξομολογοῦμαι διὰ μέσου τοῦ παρόντος μου πνευματικοῦ» καὶ ἔπειτα ὁ πνευματικὸς ἀρχίζει «νὰ τὸν ἐρωτᾷ ἓνα πρὸς ἓνα καὶ νὰ τὸν βεβαιώσῃ πρῶτον εἰς τὴν ἀγάπην τοῦ Θεοῦ καὶ δεύτερον εἰς τοῦ πλησίον»¹²⁸. Ὁ συγγραφέας δὲν καταγράφει συγχωρητικὲς εὐχές.

127. Ἀθανάσιος Γκίκας (πρωτοπρ.), *Χρυσάνθου Ἱεροσολύμων διδασκαλία ὠφέλιμος περὶ μετανοίας καὶ ἐξομολογήσεως*. Ἐνα ἐγχειρίδιο ἐξομολογητικῆς γραμματείας τῆς Τουρκοκρατίας, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 114.

128. Ὁ.π., σσ. 115-117.

Καλλινίκου Κωνσταντινουπόλεως, *Διδασκαλία πρὸς τοὺς πνευματικούς πατέρας*, ἥτοι ἐρμηνεῖα ἀκριβεστάτη περὶ ἐξομολογήσεως λίαν ὠφέλιμος διὰ τοὺς ἐξομολογοῦντας καὶ ἐξομολογουμένους, κατ' ἐρωταπόκρισιν Ἐπισκόπου καὶ πνευματικοῦ, Βιέννη 1787.

Στὸ Μυστήριον τῆς Μετανοίας ὁ μετανοῶν προσέρχεται ἐνώπιον τῆς εἰκόνης τοῦ Χριστοῦ μέ «σχῆμα ταπεινόν»¹²⁹ καὶ ὁ ἱερέας ξεκινᾷ μετὰ τὸ «εὐλογητός» καὶ ἀκολουθοῦν «τὸ Βασιλεῦ οὐράνιε, τὸ Τρισάγιον, τὸ Κύριε ἐλέησον 12, ὁ Ν' φαλμός, τὸ Ἐλέησον ἡμᾶς, καὶ τὰ λοιπὰ τροπάρια· εἶτα τὸ ἐν εἰρήνῃ τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν καὶ ὑπὲρ ἀφέσεως τῶν ἀμαρτιῶν, καὶ συγχωρήσεως τῶν πλημμελημάτων τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ [...] καὶ ὑπὲρ τοῦ συγχωρηθῆναι αὐτῷ πᾶν πλημμέλημα ἐκούσιόν τε καὶ ἀκούσιον, ὅπως Κύριος ὁ Θεὸς δωρήσεται αὐτῷ ἄφεσιν ἀμαρτιῶν καὶ καιρὸν μετανοίας τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν, τῆς Παναγίας ἀχράντου· ὅτι πρέπει σοι πᾶσα δόξα»¹³⁰. Ἐπειτα ὁ πνευματικὸς πατέρας καλεῖ τὸν ἐξομολογούμενον νὰ πεῖ μετὰ εὐλάβεια: «Πάτερ Κύριε τοῦ Οὐρανοῦ καὶ τῆς Γῆς, ὅστις γινώσκεις πάντα τὰ κρυπτὰ τῆς καρδίας μου, εἰς τὸ ἔλεός σου σήμερον προστρέχω, καὶ ἐξομολογοῦμαι διὰ μέσου τοῦ παρόντος μου Πνευματικοῦ»¹³¹. Μετὰ τὴν ἱκετήρια ἀναφορὰ ὁ πνευματικὸς ἐρωτᾷ τὸν ἐξομολογούμενον «ἂν εἶναι ἐτοιμασμένος, νὰ ἐξομολογηθῇ, καὶ ἂν εἰπῇ ὄχι» τὸν νουθετεῖ «ἄλλην φορὰν νὰ ἐτοιμάζηται πρῶτον, καὶ οὕτω νὰ πηγαίνῃ εἰς τὸν πνευματικόν»¹³². Ἀκολούθως, μετὰ τὶς πνευματικὲς νουθεσίες καὶ παραίνεσεις, ὁ πνευματικὸς ἐρωτᾷ καὶ ὁ μετανοῶν ἀποκαλύπτει «μίαν πρὸς μίαν τὰς ἀμαρτίας του μετὰ τὰς περιστάσεις καὶ τοὺς τρόπους αὐτῶν»¹³³.

Καλλινίκου Κωνσταντινουπόλεως, *Νέον ἐξομολογητᾶριον*, Κωνσταντινούπολις ²1837.

129. Καλλινίκου Κωνσταντινουπόλεως, *Διδασκαλία πρὸς τοὺς πνευματικούς πατέρας...*, Ἐν Βιέννῃ 1787, σ. 3.

130. Ὁ.π., σσ. 2-3.

131. Ὁ.π., σ. 3.

132. Ὁ.π.

133. Ὁ.π.

Ἡ τάξη τοῦ Μυστηρίου ἐπαναλαμβάνεται δύο φορές στὸ ἀνωτέρω ἐγχειρίδιο¹³⁴. Στὸ Μυστήριο τῆς Μετανοίας ὁ μετανοῶν προσέρχεται ἐνώπιον τῆς εἰκόνας τοῦ Χριστοῦ μέ «σχῆμα ταπεινόν»¹³⁵ καὶ ὁ ἱερέας ξεκινᾷ μέ τό «εὐλογητός» καὶ ἀκολουθοῦν «τὸ Βασιλεῦ οὐράνιε, τὸ Τρισάγιον, τὸ Κύριε ἐλέησον 12, ὁ Ν΄ φαλμός, τὸ Ἐλέησον ἡμᾶς, καὶ τὰ λοιπὰ τροπάρια· εἶτα τὸ ἐν εἰρήνῃ τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν καὶ ὑπὲρ ἀφέσεως τῶν ἁμαρτιῶν, καὶ συγχωρήσεως τῶν πλημμελημάτων τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ [...] καὶ ὑπὲρ τοῦ συγχωρηθῆναι αὐτῷ πᾶν πλημμέλημα ἐκούσιόν τε καὶ ἀκούσιον, ὅπως Κύριος ὁ Θεὸς δωρήσεται αὐτῷ ἄφεςιν ἁμαρτιῶν καὶ καιρὸν μετανοίας τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν, τῆς Παναγίας ἀχράντου· ὅτι πρέπει σοι πᾶσα δόξα»¹³⁶. Ἐπειτα ὁ πνευματικὸς πατέρας καλεῖ τὸν ἐξομολογούμενο νὰ πεῖ μέ εὐλάβεια: «Πάτερ Κύριε τοῦ Οὐρανοῦ καὶ τῆς Γῆς, ὅστις γινώσκεις πάντα τὰ κρυπτὰ τῆς καρδίας μου, εἰς τὸ ἔλεός σου σήμερον προστρέχω, καὶ ἐξομολογοῦμαι διὰ μέσου τοῦ παρόντος μου Πνευματικοῦ»¹³⁷. Μετὰ τὴν ἱκετήρια ἀναφορὰ ὁ πνευματικὸς ἐρωτᾷ τὸν ἐξομολογούμενο «ἂν ἦναι ἐτοιμασμένος, νὰ ἐξομολογηθῆ, καὶ ἂν εἴπῃ ὄχι» τὸν νουθετεῖ «ἄλλην φορὰν νὰ ἐτοιμάζῃται πρῶτον, καὶ οὕτω νὰ πηγαίνη εἰς τὸν πνευματικόν»¹³⁸. Ἀκολουθῶς, μετὰ τίς πνευματικὲς νουθεσίαι καὶ παραινήσεις, ὁ πνευματικὸς ἐρωτᾷ καὶ ὁ μετανοῶν ἀποκαλύπτει «μίαν πρὸς μίαν τὰς ἁμαρτίας του μέ τὰς περιστάσεις καὶ τοὺς τρόπους αὐτῶν»¹³⁹.

Ἡ δευτέρα ἀκολουθία ἀρχίζει μέ τό «εὐλογητός» καὶ ἐν συνεχείᾳ διαβάζεται τό «Τρισάγιον, Παναγία Τριάς, τὸ Πάτερ ἡμῶν». Ἀκολουθοῦν τό «Κύριε ἐλέησον ιβ΄, Δεῦτε προσκυνήσωμεν καὶ ὁ Ν΄

134. Ἡ ἐπανάληψη τῆς διατάξεως ὀφείλεται στὴν προσπάθεια τοῦ ἐπιμελητῆ νὰ διορθώσει μέ ἀκρίβεια τὴν παλαιότερη ἔκδοση τοῦ 1787 ὑπὸ τὸν τίτλο: *Διδασκαλία πρὸς τοὺς πνευματικούς* μέ τὴ νέα ἔκδοση τοῦ 1837, ὅπως ἄλλωστε σημειώνεται καὶ στὸ ἐξώφυλλό του: «Ἐπιθεωρηθέν, καὶ ἀκριβῶς ἐπιδιορθωθέν τε καὶ σχολιασθέν παρὰ τοῦ Πανιερωτάτου ἀγίου πρώην Μεσημβρίας κὺρ Σαμουήλ», Καλλινίκου Κωνσταντινουπόλεως, Νέον ἐξομολογητᾶριον, Κωνσταντινούπολις ²1837.

135. Ὁ.π., σ. 8.

136. Ὁ.π.

137. Ὁ.π.

138. Ὁ.π.

139. Ὁ.π., σ. 10.

φαλμός»¹⁴⁰ και άμέσως μετά ψάλλονται τὰ τροπάρια «Ἐννοῶ τὴν ἡμέραν τὴν φοβεράν, καὶ θρηνώ μου τὰς πράξεις τὰς πονηράς...» ἔπειτα τὸ «Δόξα· Εἰς τὴν κοιλάδα τοῦ κλαυθμῶνος, εἰς τὸν τόπον ὃν διέθου...» καὶ τὸ «Καὶ νῦν Ἐλπίς τοῦ κόσμου ἀγαθὴ Θεοτόκε παρθένε...» σὲ ἦχο πλ. β'. Ἀκολουθοῦν τὰ προκείμενα, ὁ Ἀπόστολος «Ἀδελφοί, ὑπόδειγμα λάβετε τῆς κακοπαθείας, καὶ τῆς μακροθυμίας τοὺς Προφῆτας, οἱ ἐλάλησαν ἡμῖν ἐν τῷ ὀνόματι τοῦ Κυρίου...»¹⁴¹ καὶ τὸ Εὐαγγέλιο «Τῷ καιρῷ ἐκεῖνω, παράγων ὁ Ἰησοῦς εἶδεν ἄνθρωπον καθήμενον ἐπὶ τὸ τελώνιον Ματθαῖον λεγόμενον...»¹⁴². Ἐπειτα λέγονται τὰ εἰρηνικά: «Ἐν εἰρήνῃ τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν Ὑπὲρ τῆς ἄνωθεν εἰρήνης καὶ τῆς σωτηρίας τῶν ψυχῶν ἡμῶν τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν Ὑπὲρ τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ (δεῖνος) τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν Ὑπὲρ τοῦ συγχωρηθῆναι αὐτὸν τε καὶ ἡμᾶς, πᾶν πλημμέλημα, ἐκούσιον τε καὶ ἀκούσιον τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν Ὅπως ὁ φιλόανθρωπος Θεὸς ἡμῶν, δωρήσῃτε αὐτῷ τρόπους μετανοίας τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν Ἀντιλαβοῦ σῶσον, ἐλέησον καὶ διαφύλαξον... τῆς Παναγίας ἀχράντου... τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν»¹⁴³. Ἀκολουθεῖ ἡ εὐχή:

*Κύριε ὁ Θεὸς τῆς σωτηρίας τοῦ δούλου σου, ὁ ἐλεήμων καὶ οἰκτίρων, καὶ μακρόθυμος, ὁ μετανοῶν ἐπὶ κακίαις ἀνθρώπων ὁ μὴ βουλόμενος τὸν θάνατον τοῦ ἁμαρτωλοῦ ὡς τὸ ἐπιστρέψαι καὶ ζῆν αὐτόν. Αὐτὸς καὶ νῦν παρακλήθητι καὶ ἐπίβλεψον ἐπὶ τὸν δοῦλόν σου (δεῖνα) καὶ παράσχου αὐτῷ τρόπον μετανοίας, καὶ διαλάβητι, καὶ ἔνωσον αὐτὸν τῇ ἀγία σου Ἐκκλησίᾳ, ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ τῷ Κυρίῳ ἡμῶν, μεθ' οὗ σοὶ πρέπει κράτος καὶ μεγαλωσύνη, σὺν τῷ παναγίῳ καὶ ἀγαθῷ καὶ ζωοποιῷ σου Πνεύματι, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰῶνων. Ἀμήν.*¹⁴⁴

Μετὰ τὴν ἐξομολόγησι, «κλίνει τὴν κεφαλὴν ὁ ἁμαρτωλός» καὶ ὁ ἱερέας διαβάζει τὴ συγχωρητικὴ εὐχή:

Κύριε ὁ Θεὸς τῆς σωτηρίας τοῦ δούλου σου, ὁ τῷ Πέτρῳ, καὶ τῇ πόρνη διὰ δακρύων ἄφεσιν δωρησάμενος ἁμαρτιῶν, καὶ τελώνῃν τὰ οἰκεία ἐπιγνώνα

140. Ὁ.π., σ. 89.

141. Ἰακ. 5, 10.

142. Ματθ. 9, 9.

143. Καλλινίκου Κωνσταντινουπόλεως, Νέον ἐξομολογητάριον..., ὁ.π., σσ. 89-91.

144. Ὁ.π., σσ. 91-92.

πταίσματα δικαιώσας, πρόσδεξαι καὶ τὴν ἐξομολόγησιν τοῦ δούλου σου [...] καὶ εἴ τι πεπλημέληται ἐν τῇ ζωῇ αὐτοῦ ἐκούσιόν τε καὶ ἀκούσιον ἀμάρτημα, ἐν λόγῳ ἢ ἔργῳ, ἢ κατὰ διάνοιαν, ὡς ἀγαθὸς καὶ φιλόανθρωπος Δεσπότης συγχώρησον σὺ γὰρ μόνος ἐξουσίαν ἔχεις ἀφιέναι ἀμαρτίας· ὅτι Θεὸς ἐλέους, καὶ οἰκτιρῶν, καὶ φιλόανθρωπος ὑπάρχεις, καὶ σοὶ τὴν εὐχαριστίαν καὶ προσκύνησιν ἀναπέμπομεν, τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Ἁγίῳ Πνεύματι, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰῶνων. Ἀμήν¹⁴⁵.

Καὶ τὴ δευτέρα εὐχή:

«Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, Ὑιὲ τοῦ Θεοῦ τοῦ ζῶντος, ποιμὴν καὶ ἀμνέ, ὁ αἴρων τὴν ἀμαρτίαν τοῦ κόσμου [...] ὅτι σὺ εἶ μόνος ἀναμάρτητος καὶ σοὶ τὴν δόξαν ἀναπέμπομεν, σὺν τῷ ἀνάρχῳ σου Πατρὶ, καὶ τῷ παναγίῳ καὶ ἀγαθῷ καὶ ζωοποιῷ σου Πνεύματι, νῦν καὶ ἀεὶ, καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰῶνων. Ἀμήν»¹⁴⁶

καὶ κάνει ἀπόλυση.

Νικοδήμου Ἀγιορείτου, *Βιβλίον ψυχωφελέστατον διηρημένον εἰς τρία μέρη*, Ἐνετίησιν παρὰ Νικολάῳ Γλυκεῖ 1794.

Σὲ τοῦτο τὸ συμβουλευτικὸ πνευματικὸ ἐγχειρίδιον ὁ ἅγιος Νικοδήμος ὁ Ἀγιορείτης (1749-1809 μ.Χ.) ἐπαναλαμβάνει δύο φορὲς τὴν τάξη τοῦ Μυστηρίου τῆς Μετανοίας. Ἡ πρώτη ἀναφορὰ γίνεται στὸ ὄγδοο καὶ στὸ δέκατο κεφάλαιο τοῦ πρώτου μέρους μὲ τίτλο: «*Διδασκαλίαν σύντομον καὶ πρακτικὴν πρὸς τὸν πνευματικόν, πῶς νὰ ἐξομολογῇ μὲ καρπὸν*», καὶ ἡ δευτέρα στὸ δεύτερο κεφάλαιο τοῦ τρίτου μέρους μὲ τίτλο: «*Συμβουλὴν γλαφυρὰν καὶ σύντομον πρὸς τὸν μετανοοῦντα, πῶς νὰ ἐξομολογῆται καθὼς πρέπει*»¹⁴⁷. Ὁ χριστιανὸς προσέρχεται «*καιρὸν μὲν τὸ πρωῖ, τόπον δέ, κυρίως τὴν Ἐκκλησίαν*»¹⁴⁸ στὸν πνευματικὸ ἐνώπιον τῆς εἰκόνας τῆς Σταυρώσεως τοῦ Χριστοῦ¹⁴⁹ καὶ λέγει: «*πάτερ, ἡμαρτον εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ ἐνώπιόν σου, καὶ οὐκ*

145. Ὁ.π., σ. 111.

146. Ὁ.π., σσ. 111-112.

147. Νικοδήμου Ἀγιορείτου, *Βιβλίον ψυχωφελέστατον...*, Ἐνετίησιν 1794, σσ. 38-41· 83-84 καὶ 166-167.

148. Ὁ.π., σσ. 39-40.

149. Ὁ.π., σ. 40.

εἰμι ἄξιος κληθῆναι υἱός σου· ἀλλ' ἰδοὺ σήμερον διὰ τοῦ Πνευματικοῦ μου τούτου Πατρός, ἐξομολογήσομαί σοι ἐν εὐθύτητι καρδίας»¹⁵⁰. Ὁ ἱερέας ἀρχίζει μὲ τὸ «εὐλογητός», τὸ «Τρισάγιον» καὶ τὸν «Ν' ψαλμόν» καὶ ἔπειτα συμβουλεύει τὸν μετανοοῦντα ὡς ἑξῆς: «Ἴδοὺ τέκνον, ὁ Χριστός [δείχνοντας τὴν εἰκόνα Του] στέκεται ἀοράτως, προσμένοντας τὴν ἐξομολόγησίν σου· λοιπὸν μὴ ἐντραπήης, ἢ φοβηθῆς καὶ κρύψης καμμίαν ἁμαρτίαν σου· ἀλλ' ἐξ ὅλης καρδίας ἐξομολογήσου αὐτάς, διὰ τὴν λάβησιν καὶ τὴν συγχώρησιν αὐτὴν ἀπὸ τὸν ἴδιον Χριστόν [...]. Ὅθεν, ἐπειδὴ ἦλθες εἰς ἰατρόν, βλέπε τὴν ἰατρευθῆς τελείως, καὶ ὄχι τὴν μείνης ἀνιάτρευτος, διατὶ ἡ ζημία αὕτη ἔχει τὴν ἴσιν ἐπάνω εἰς ἐσένα»¹⁵¹. Ἐπειτα ὁ ἐξομολογούμενος γονατίζει «ἔμπροσθεν τῆς εἰκόνας τοῦ Χριστοῦ» ἢ κάθεται «εἰς ὑποπόδιον» καὶ ὁ πνευματικὸς πατέρας καὶ ἐξομολόγος ὑποβάλλει ἐρωτήσεις, ὅπως: «τίς καὶ ποῖος εἶναι [...] καὶ πόσον καιρὸν ἔχει τὴν ἐξομολογηθῆ, καὶ ἂν ἦναι ἐτοιμασμένος μὲ τὴν πρέπουσαν ἔρευναν τῶν ἁμαρτιῶν σου, τὴν ἐξομολογηθῆ»¹⁵². Ἀκολουθῶς, ἐρωτᾶται ἂν πιστεύει στὰ δόγματα τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ἂν γνωρίζει τὸ Σύμβολο τῆς Πίστεως καὶ τίς ἀποφάσεις τῶν τοπικῶν καὶ τῶν ἑπτὰ Οἰκουμενικῶν Συνόδων. Οἱ ἐρωτήσεις ἀναφέρονται κυρίως στὶς παραβάσεις τῶν Δέκα Ἐντολῶν. Ἀφοῦ ὀλοκληρωθεῖ ἡ διαδικασία τῶν ἐρωταποκρίσεων, τότε ὁ πνευματικὸς πατέρας διαβάζει τὴ συγχωρητικὴ εὐχή: «Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, ποιμὴν καὶ ἀμνέ», ἢ τὴ συντομώτερη εὐχή: «Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ ὁ Θεὸς ἡμῶν ὁ τῷ Πέτρῳ καὶ τῇ πόρῃ διὰ δακρύων ἄφεσιν ἁμαρτιῶν δωρησάμενος [...] ὅτι Θεὸς ἐλέους καὶ οἰκτιρῶν καὶ φιλανθρωπίας ὑπάρχεις, καὶ σοὶ τὴν δόξαν ἀναπέμπομεν σὺν τῷ Πατρὶ, καὶ τῷ Ἁγίῳ Πνεύματι, εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν»¹⁵³. Ἡ ἐξομολογητικὴ διαδικασία ὀλοκληρώνεται μὲ «αἴτησιν ὑπὲρ ἐλέους καὶ ἀφέσεως τῶν ἁμαρτιῶν», τὴν ἐπίθεση τῶν χειρῶν τοῦ ἱερέα «ἐπάνω εἰς τὸ κεφάλι» τοῦ μετανοοῦντος, μὲ τὴν καταληκτικὴν φράση: «ἡ χάρις τοῦ παναγίου Πνεύματος διὰ τῆς ἐμῆς ἐλαχιστότητος ἔχει σε λελυμένον καὶ συγκεχωρημένον», καὶ τὴν ἀπόλυση¹⁵⁴. Ἀκολουθοῦν παραινέσεις πρὸς τὸν μετανοοῦντα.

150. Ὁ.π., σσ. 166-167.

151. Ὁ.π., σσ. 40-41.

152. Ὁ.π., σ. 41.

153. Ὁ.π., σσ. 83-84.

154. Ὁ.π., σ. 84.

Νικοδήμου Ἀγιορείτου, *Ἐξομολογητάριον*, ἥτοι Βιβλίον ψυχωφελέστατον περιέχον διδασκαλίαν σύντομον πρὸς τὸν πνευματικὸν πῶς πρέπει νὰ ἐξομολογῇ μὲ καρπὸν, Ἐνετίησιν παρὰ Νικολάω Γλυκεῖ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων 1818.

Στὸ ἐξομολογητάριό του ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης (1749-1809 μ.Χ.) ἐπαναλαμβάνει δύο φορές τὴν τάξη τοῦ Μυστηρίου τῆς Μετανοίας. Ὁ χριστιανὸς εἰσέρχεται «καιρὸν μὲν τὸ πρωῖ, τόπον δέ, κυρίως τὴν Ἐκκλησίαν»¹⁵⁵ στὸν πνευματικὸ ἐνώπιον τῆς εἰκόνας τῆς Σταυρώσεως τοῦ Χριστοῦ καὶ λέγει: «πάτερ, ἡμαρτον εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ ἐνώπιόν σου, καὶ οὐκ εἰμι ἄξιος κληθῆναι υἱός σου· ἀλλ' ἰδοὺ σήμερον διὰ τοῦ Πνευματικοῦ μου τούτου Πατρὸς, ἐξομολογήσομαί σοι ἐν εὐθύτητι καρδίας»¹⁵⁶. Ὁ ἱερέας ἀρχίζει μὲ τὸ «εὐλογητός», τὸ «Τρισάγιον» καὶ τὸν «Ν' φαλμόν» καὶ ἔπειτα συμβουλεύει τὸν μετανοοῦντα ὡς ἐξῆς: «Ἰδοὺ τέκνον, ὁ Χριστός [δείχνοντας τὴν εἰκόνα Του] στέκεται ἀοράτως, προσμένοντας τὴν ἐξομολόγησίν σου· λοιπὸν μὴ ἐντραπής, ἢ φοβηθῆς καὶ κρύψης καμμίαν ἁμαρτίαν σου· ἀλλ' ἐξ ὅλης καρδίας ἐξομολογήσου αὐτάς, διὰ νὰ λάβῃς καὶ τὴν συγχώρησιν αὐτὴν ἀπὸ τὸν ἴδιον Χριστόν [...]. Ὅθεν, ἐπειδὴ ἦλθες εἰς ἰατρόν, βλέπε νὰ ἰατρευθῆς τελείως, καὶ ὄχι νὰ μείνῃς ἀνιάτρευτος, διατι ἡ ζημία αὐτῆ, ἔχει νὰ ἦναι ἐπάνω εἰς ἐσένα»¹⁵⁷. Ἐπειτα ὁ ἐξομολογούμενος γονατίζει «ἔμπροσθεν τῆς εἰκόνας τοῦ Χριστοῦ» ἢ κάθεται «εἰς ὑποπόδιον» καὶ ὁ πνευματικὸς πατέρας καὶ ἐξομολόγος ὑποβάλλει ἐρωτήσεις ὅπως: «τίς καὶ ποῖος εἶναι [...] καὶ πόσον καιρὸν ἔχει νὰ ἐξομολογηθῇ, καὶ ἂν ἦναι ἐτοιμασμένος μὲ τὴν πρέπουσαν ἔρευναν τῶν ἁμαρτιῶν του, νὰ ἐξομολογηθῇ»¹⁵⁸. Ἀκολούθως ἐρωτᾶται ἂν πιστεύει στὰ Δόγματα τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ἂν γνωρίζει τὸ Σύμβολο τῆς Πίστεως καὶ τίς ἀποφάσεις τῶν τοπικῶν καὶ τῶν ἑπτὰ Οἰκουμενικῶν Συνόδων. Οἱ ἐρωτήσεις ἀναφέρονται κυρίως στὶς παραβιάσεις τῶν Δέκα Ἐντολῶν¹⁵⁹. Ἀφοῦ ὀλοκληρωθεῖ ἡ διαδικασία τῶν ἐρωταποκρίσεων, τότε ὁ πνευματικὸς πατέρας διαβάσει τὴ συγχωρητικὴ εὐχή: «Κύριε Ἰησοῦ

155. Νικοδήμου Ἀγιορείτου, *Ἐξομολογητάριον...*, Ἐνετίησιν 1818, σ. 71.

156. Ὁ.π., σ. 268.

157. Ὁ.π., σ. 72.

158. Ὁ.π.

159. Ὁ.π., σ. 76.

Χριστέ, υιέ τοῦ Θεοῦ τοῦ ζώντος, καὶ ποιμὴν καὶ ἀμνέ, ὁ αἶρων τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου [...]. Ὅτι σὺ εἶ μόνος ἀναμάρτητος, καὶ σοὶ τὴν δόξαν ἀναπέμπομεν, τῷ Πατρὶ, καὶ τῷ Υἱῷ, καὶ τῷ Ἁγίῳ Πνεύματι, νῦν καὶ αἰεὶ, καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰῶνων. Ἀμήν» ἢ τὴν συντομώτερη εὐχή: «Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τῷ Πέτρῳ καὶ τῇ πόρῃ διὰ δακρῶν ἄφεσιν ἁμαρτιῶν δωρησάμενος [...] ὅτι Θεὸς ἐλέους καὶ οἰκτιρῶν καὶ φιλανθρωπίας ὑπάρχεις, καὶ σοὶ τὴν δόξαν ἀναπέμπομεν σὺν τῷ Πατρὶ, καὶ τῷ Ἁγίῳ Πνεύματι, εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰῶνων. Ἀμήν»¹⁶⁰. Ἡ ἐξομολογητικὴ διαδικασία ὁλοκληρώνεται μὲ ἀίτηση «ὑπὲρ ἐλέους καὶ ἀφέσεως τῶν ἁμαρτιῶν», τὴν ἐπίθεση τῶν χειρῶν τοῦ ἱερέα «ἐπάνω εἰς τὸ κεφάλι» τοῦ μετανοοῦντος μὲ τὴν καταληκτικὴ φράση: «ἡ χάρις τοῦ παναγίου Πνεύματος διὰ τῆς ἐμῆς ἐλαχιστότητος ἔχει σε λελυμένον καὶ συγκεχωρημένον» καὶ τὴν ἀπόλυση¹⁶¹. Ἀκολουθοῦν πνευματικὲς παραινήσεις πρὸς τὸν μετανοοῦντα.

Ἐπιλεγόμενα

1. Τὰ ἐξομολογητάρια ἀποτελοῦν βιβλία καὶ μὲ λειτουργικὴ χρήση. Πρόκειται δηλαδὴ καὶ γιὰ λειτουργικὰ βιβλία, ἐφ' ὅσον ἡ συγγενὴς σχέση τῶν ἐπίτομων μορφῶν τῶν ἀκολουθιῶν τῆς ἐξομολογήσεως, ποὺ καταγράφονται στὰ ἐξομολογητάρια, μὲ τὶς ἐκτενέστερες τῶν εὐχολογιῶν, μαρτυροῦν καὶ τὴ στενὴ σχέση μεταξὺ τῆς λειτουργικῆς καὶ κανονικῆς πράξεως καὶ παραδόσεως στὸν χῶρο τῆς ἐξομολογητικῆς γραμματείας.

2. Σὲ συνάρτηση τῶν ἀνωτέρω, στὰ ἔντυπα ἐξομολογητάρια καταγράφονται μεμονωμένες εὐχὲς μετανοίας, ἐξομολογήσεως καὶ ἀφέσεως, ὅπως καὶ στὰ ἔντυπα εὐχολόγια, τὶς ὁποῖες παραθέτουμε:

160. Ὁ.π., σσ. 124-125.

161. Ὁ.π., σσ. 125-126.

«Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, Ἰῆ τοῦ Θεοῦ τοῦ ζῶντος, ποιμὴν καὶ ἀμνέ...»¹⁶²
[=Ἐπὶ μετανοούντων: «Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, Ἰῆ τοῦ Θεοῦ τοῦ ζῶντος, ποιμὴν καὶ ἀμνέ»]¹⁶³.

«Κύριε ὁ Θεὸς τῆς σωτηρίας τοῦ δούλου σου, ὁ τῷ Πέτρῳ, καὶ τῇ πόρνη διὰ δακρῦν ἄφεσιν δωρησάμενος...»¹⁶⁴ [=Ἐπὶ ἐξομολογουμένων: «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τῷ Πέτρῳ καὶ τῇ πόρνη διὰ δακρῦν ἄφεσιν ἀμαρτιῶν δωρησάμενος»]¹⁶⁵.

«Ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς καὶ Θεὸς ὁ τὴν ἐντολὴ ταύτην δεδωκώς...»¹⁶⁶ [=Εὐχὴ εἰς ἄνθρωπον ἐξομολογούμενον, ἥτις λέγεται παρὰ τοῦ πνευματικοῦ πατρὸς: «Ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς καὶ Θεὸς ὁ τὴν ἐντολὴ ταύτην δεδωκώς»]¹⁶⁷.

«Ὁ Θεὸς ὁ δίκαιος, ὁ δι' ἡμᾶς σάρκα φορέσας...»¹⁶⁸ [=Ἐτέρα τῆς ἐξομολογήσεως: «Ὁ Θεὸς ὁ δίκαιος, ὁ δι' ἡμᾶς σάρκα φορέσας»]¹⁶⁹.

«Ἡ ταπεινότης ἡμῶν διὰ τῆς χάριτος τοῦ Παναγίου καὶ τελεταρχικοῦ Πνεύματος...»¹⁷⁰ [=Εὐχὴ συγχωρητικὴ εἰς πᾶσαν ὠφέλειαν: «Ἡ ταπεινότης ἡμῶν ἀπὸ τῆς χάριτός τε καὶ δωρεᾶς»]¹⁷¹.

«Ὁ Θεὸς διὰ τοῦ προφήτου Νάθαν...»¹⁷² [=Εὐχὴ ἑτέρα τοῦ Χρυσοστόμου: «Ὁ Θεὸς, ὁ Σωτὴρ ἡμῶν, ὁ διὰ τοῦ προφήτου σου Νάθαν μετανοήσαντι τῷ Δαυΐδ»]¹⁷³.

162. Καλλινίκου Κωνσταντινουπόλεως, *Νέον ἐξομολογητάριον...*, ὁ.π., σσ. 111-112· Νικοδήμου Ἀγιορείτου, *Βιβλίον ψυχωφελέστατον...*, ὁ.π., σσ. 83-84· Νικοδήμου Ἀγιορείτου, *Ἐξομολογητάριον...*, ὁ.π., σσ. 124-125.

163. J. Goar, *Εὐχολόγιον, Sive rituale Grecorum*, Venetiis 21730, σσ. 536-537.

164. Καλλινίκου Κωνσταντινουπόλεως, *Νέον ἐξομολογητάριον...*, ὁ.π., σ. 111· Νικοδήμου Ἀγιορείτου, *Βιβλίον ψυχωφελέστατον...*, ὁ.π., σσ. 83-84· Νικοδήμου Ἀγιορείτου, *Ἐξομολογητάριον...*, ὁ.π., σσ. 124-125.

165. J. Goar, *Εὐχολόγιον...*, ὁ.π., σ. 537.

166. Νεοφύτου Ροδινοῦ, *Περὶ ἐξομολογήσεως...*, ὁ.π., σ. 148.

167. J. Goar, *Εὐχολόγιον...*, ὁ.π., σ. 540.

168. Νεοφύτου Ροδινοῦ, *Περὶ ἐξομολογήσεως...*, ὁ.π., σ. 149.

169. J. Goar, *Εὐχολόγιον...*, ὁ.π., σ. 540.

170. Καλλινίκου Κωνσταντινουπόλεως, *Νέον ἐξομολογητάριον...*, ὁ.π., σ. 127.

171. J. Goar, *Εὐχολόγιον...*, ὁ.π., σ. 542.

172. Καλλινίκου Κωνσταντινουπόλεως, *Νέον ἐξομολογητάριον...*, ὁ.π., σ. 126.

173. *Εὐχολόγιον τὸ μέγα*, ἐκδ. «Ἀστήρ», Ἀθῆναι 1980, σ. 225· J. Goar, *Εὐχολόγιον...*, ὁ.π., σσ. 536-537.

«Κύριε ὁ Θεὸς τῆς σωτηρίας τοῦ δούλου σου, ὁ ἐλεήμων καὶ οἰκτίρμων, καὶ μακρόθυμος»¹⁷⁴ [=Εὐχή εἰς ἄνθρωπον ἐξομολογούμενον, ἥτις λέγεται παρὰ τοῦ πνευματικοῦ πατρός: «Κύριε ὁ Θεὸς τῆς σωτηρίας τῶν δούλων σου, ὁ ἐλεήμων καὶ οἰκτίρμων, καὶ μακρόθυμος»]¹⁷⁵.

3. Τὸ περιεχόμενο καὶ ἡ δομὴ τῶν ἐξομολογηταρίων ὀργανώνονται ὡς ἐξῆς: Οἱ συγγραφεῖς τῶν ἐξομολογητικῶν πνευματικῶν-συμβουλευτικῶν ἐγχειριδίων διαιροῦν τὴ μετανοητικὴ διαδικασίαν σὲ τρία μέρη: α) τὴ συντριβὴ τῆς καρδίας, β) τὴν ἐξομολόγησιν, καὶ γ) τὴν ἱκανοποίησιν.

4. Ἡ διάταξις τῆς ἐξομολογήσεως, τοῦ δευτέρου μέρους τῆς μετανοητικῆς διαδικασίας, σύμφωνα μὲ τὰ ἐξομολογητικὰ κείμενα, ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσερα μέρη: α) τὴν ἰλαστήριον ἀκολουθίαν, β) τὴν κατήχησιν, γ) τὴν ἐξαγόρευσιν, καὶ δ) τὴν συγχώρησιν. Ἡ ἀνωτέρω πράξις εἶναι ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὸ ἐγχειρίδιον *Ἀκολουθία καὶ τάξις ἐπὶ ἐξομολογουμένων*, ποῦ ἀποδίδεται στὸν Ἰωάννη τὸν Νηστευτὴ καὶ κυριάρχησε τόσο στὰ ἔντυπα ἐξομολογητάρια ὅσο καὶ στὰ ἔντυπα εὐχολόγια.

5. Οἱ συγγραφεῖς τῶν ἐξομολογητικῶν ἐγχειριδίων καταγράφουν σὲ ἐπίτομη ἢ ἐκτενέστερη μορφή τὴ διάταξιν «εἰς ἐξομολογούμενον», ἡ ὁποία σημειώνεται καὶ ἐπικρατεῖ καὶ στίς συλλογὰς εὐχολογιακῶν κειμένων, τὰ γνωστὰ εὐχολόγια¹⁷⁶. Ἡ ἀκολουθία ἀρχίζει μὲ τὸ «εὐλογητός», ἀκολουθεῖ τὸ «*Βασιλεῦ οὐράνιε, τὸ Τρισάγιον, τὸ Πάτερ ἡμῶν, τὸ Κύριε ἐλέησον 12*», ὁ Ν' ψαλμὸς καὶ τὰ ἐξῆς τροπάρια: «*Ἐλέησον ἡμᾶς, τὸ Κύριε ἐλέησον ἡμᾶς καὶ τὸ Τῆς εὐσπλαγχνίας τὴν πύλιν*». Ἀκολουθοῦν τὰ εἰρηνικά «*Ἐν εἰρήνῃ τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν, Ὑπὲρ τῆς ἀνωθεν εἰρήνης, Ὑπὲρ τῆς ἀφέσεως τῶν ἁμαρτιῶν, συγχωρήσεως τῶν πλημμελημάτων τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ δεινός καὶ Ὑπὲρ τοῦ συγχωρηθῆναι αὐτῷ πᾶν πλημμέλημα ἐκούσιόν τε καὶ ἀκούσιον, Τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν, Ὅπως Κύριος ὁ Θεὸς δωρησῆται αὐτῷ ἄφεσιν ἁμαρτιῶν καὶ καιρὸν μετανοίας, Τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν, Τῆς Παναγίας ἀχράντου, Ὅτι σοὶ πρέπει πᾶσα δόξα*» καὶ τέλος ὁ ἐξομολογούμενος ἀπαγγέλλει μὲ εὐλάβεια: «*Ἐξομολογοῦμαι σοι, Πάτερ, ποιητὰ οὐρανοῦ καὶ γῆς, ὅσα ἡμαρτον λόγῳ, ἔργῳ, διανοίᾳ, καὶ*

174. Καλλινίκου Κωνσταντινουπόλεως, *Νέον ἐξομολογητάριον...*, ὁ.π., σσ. 91-92.

175. J. Goar, *Εὐχολόγιον...*, ὁ.π., σ. 540.

176. Ἐδῶ παραθέτουμε τὴν ἐκτενέστερη μορφή ποῦ καταγράφεται σὲ ἐξομολογητάρια, ἡ ὁποία ἀκολουθεῖ ἐκείνη τῶν εὐχολογιῶν. Γιὰ τὴν ἀκολουθίαν τῶν ἐξομολογουμένων στὰ εὐχολογιακὰ κείμενα βλ. J. Goar, *Εὐχολόγιον...*, ὁ.π., σσ. 686-688.

πάσαις μου ταῖς αἰσθήσεσι, ἤγουν ἐξομολογοῦμαι καὶ ζητῶ συγχώρησιν εἰς ὅσα ἔσφαλα καὶ ἀμάρτεψα, μὲ τὸν νοῦν μου ἢ μὲ τὴν γλῶσσάν μου ἐμίλησα, ἢ μὲ τὸ ἔργον μου ἔπραξα ἢ καὶ μὲ ὅλας μου τὰς αἰσθήσεις ἀμάρτεψα, ζητώντας ἐκείνην τὴν μεγάλην ἐλεημοσύνην τῆς ἀφέσεως τῶν ἀμαρτιῶν μου, ὡσὰν ἐκεῖνος ὁποῦ ἔχεις ἐξουσίαν ἀπὸ τὸν Θεὸν παντοδύναμον, τὸν ἔχοντα ἐξουσίαν ἀφιέναι ἀμαρτήματα», καθὼς καὶ τό «Πάτερ ἅγιε πνευματικέ, ἐγὼ κατακρίνω τὸν ἑμαυτόν μου, καὶ ὁμολογῶ πὼς ἐστάθηκα ἀμελῆς εἰς τὰ θεῖα πράγματα». Ἐπειτα ὁ ἐξομολογούμενος γονατίζει ἔμπροσθεν τῆς εἰκόνας τοῦ Χριστοῦ καὶ ὁμολογεῖ τὶς ἀμαρτίες του.

Σὲ ἄλλα ἐξομολογητάρια οἱ παραπάνω ἀναφορὲς καταγράφονται ὡς ἐξῆς: α) «Πάτερ τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς, ὁποῦ γινώσκεις πάντα τὰ κρυπτὰ τῆς καρδίας μου, εἰς τοῦ λόγου σου σήμερον προστρέχω καὶ ἐξομολογοῦμαι διὰ μέσου τοῦ παρόντος μου πνευματικοῦ»¹⁷⁷ καὶ ἔπειτα ὁ πνευματικὸς ἀρχίζει «νὰ τὸν ἐρωτᾶ ἓνα πρὸς ἓνα καὶ νὰ τὸν βεβαιώσῃ πρῶτον εἰς τὴν ἀγάπην τοῦ Θεοῦ καὶ δεῦτερον εἰς τοῦ πλησίον»· β) «Ἐξομολογοῦμαι μπροστὰ εἰς τὸν Θεὸν καὶ εἰς τὴν παναγίαν παρθένον Μαρίαν, καὶ εἰς ὅλους τοὺς ἀγίους, καὶ εἰς ἑσένα πατέρα ὅτι ἔφταισα πολλὰ τοῦ Θεοῦ μὲ τὸν νοῦν μου, μὲ τὸν λόγον μου καὶ μὲ τὸ ἔργον μου. Δέομαι καὶ παρακαλῶ κύριον τὸν Θεὸν νὰ μοῦ συμπαθήσῃ ταῖς ἀμαρτίαις μου ὁποῦ ἔκαμα καὶ νὰ μοῦ βοηθήσῃ πλέον νὰ μὴν ἀμαρτέψω»,¹⁷⁸ καὶ γ) «πάτερ, ἤμαρτον εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ ἐνώπιόν σου, καὶ οὐκ εἶμι ἄξιος κληθῆναι υἱός σου· ἀλλ' ἰδοὺ σήμερον διὰ τοῦ Πνευματικοῦ μου τούτου Πατρός, ἐξομολογήσομαί σοι ἐν εὐθύτητι καρδίας»¹⁷⁹.

6. Οἱ προαναφερθεῖσες φράσεις εἶναι δηλωτικὲς τῆς μετανοίας τοῦ ἐξομολογουμένου καὶ ἀποτελοῦν εἰσαγωγικὴ προετοιμασία γιὰ τὴν ὁμολογία τῶν ἀμαρτημάτων. Ἐπειτα, ὁ πνευματικὸς ἐρωτᾶ τὸν ἐξομολογούμενο, προκειμένου ὁ δεῦτερος νὰ ὁμολογήσῃ καὶ νὰ ἀποκαλύψῃ τὶς ἀμαρτίες του. Ἡ ἐξομολόγησις ὀλοκληρῶνεται μὲ αἵτησι «ὑπὲρ ἐλέους καὶ ἀφέσεως τῶν ἀμαρτιῶν», μὲ ἐπίθεσι τῶν

177. Γκίκας (πρωτοπρ.), *Χρυσάνθου Ἱεροσολύμων...*, ὁ.π., σσ. 1 15-117. Πρβλ. J. Goar, *Εὐχολόγιον...*, ὁ.π., σ. 451.

178. Νεοφύτου Ροδινοῦ, *Περὶ ἐξομολογήσεως...*, ὁ.π., σσ. 21-22.

179. Νικοδήμου Ἀγιορείτου, *Βιβλίον ψυχωφελέστατον...*, ὁ.π., σ. 167.

χειρῶν τοῦ πνευματικοῦ. Σὲ κάποια ἐξομολογητάρια, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀκολουθία καὶ τὶς συγχωρητικὲς εὐχές, τίθεται τὸ τμήμα τῆς ἐπιβολῆς ἐπιτιμίων, καθὼς καὶ πνευματικῶν παραινέσεων. Μετὰ ἀπὸ τὴν ἐξομολόγηση, τὴν ὁμολογία τῶν ἁμαρτιῶν, ὁ πνευματικὸς δίνει τὴν ἄφεση «τέκνον, ἀφέωνταί σοι αἱ ἁμαρτίαι σου»¹⁸⁰.

7. Ἡ ἐπίθεση τῶν χειρῶν τοῦ πνευματικοῦ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ ἐξομολογουμένου, ὡς συστατικὸ στοιχεῖο τῆς μετανοητικῆς διαδικασίας, ἢ ὁποῖα μαρτυρεῖται στὸ τελετουργικὸ τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν –καὶ ἀναφέρει πρῶτος ὁ Ὀριγένης– καταγράφεται καὶ ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς τῶν ἐντύπων ἐξομολογηταρίων καὶ ἐκφράζει τὴν παροχὴ τῆς ἀφέσεως τῶν ἁμαρτιῶν.

8. Στὸ ἐξομολογητάριο τοῦ Μητροφάνους Κριτοπούλου ἢ τελετὴ τοῦ Μυστηρίου τῆς Μετανοίας καὶ Ἐξομολογήσεως δὲν περιέχει ἱλαστήριο ἀκολουθία. Ἀρχίζει μὲ τὶς ἐρωτήσεις τοῦ πνευματικοῦ πρὸς τὸν ἐξομολογούμενο καὶ ὀλοκληρώνεται μὲ τὴν συγχωρητικὴ εὐχή. Ἡ συγχωρητικὴ εὐχή δὲν καταγράφεται στίς εὐχές ἐπὶ μετανοούντων ἄλλων εὐχολογιακῶν κειμένων, ὅπως στὴ σπουδαιότερη συλλογὴ τοῦ δομινικανοῦ Jacobus Goar μὲ τίτλο *Εὐχολόγιον, Sive Rituale Graecorum* (Venetiis 1730) ἀλλὰ καὶ οὔτε στὸ *Εὐχολόγιον τὸ μέγα* (Ἀθῆναι 1980).

9. Ὁ ἱερέας ἀποτελεῖ τὸ κεντρικὸ πρόσωπο ὡς τελεσιουργὸς τοῦ Μυστηρίου τῆς Μετανοίας. Ἡ φράση «ἐνώπιον τοῦ ἱερέως», ἢ ὁποῖα σημειώνεται στὰ ἐξομολογητάρια, ἐκφράζει τὸν μοναδικὸ καὶ «νόμιμο» τρόπο, κατὰ τοὺς συγγραφεῖς τῶν ἐξομολογηταρίων, πραγματοποιήσεως τῆς μετανοητικῆς διαδικασίας. Οἱ πηγές ἄλλωστε τῶν τεσσάρων πρώτων αἰώνων τονίζουν τὴ σημαντικὴ θέση τοῦ ἐπισκόπου στὴ μετανοητικὴ διαδικασία ἀλλὰ καὶ τὴν ἐξ ἴσου σημαντικὴ παρουσία τῶν «δοκιμασμένων πρεσβυτέρων» καὶ τῶν «πρεσβυτέρων τῆς Μετανοίας» στὸ Μυστήριον τῆς Ἐξομολογήσεως.

10. Τὸ Μυστήριον τῆς Ἐξομολογήσεως, ὅπως καταγράφεται στὰ ἐξομολογητικά κείμενα, σὲ σχέση μὲ τὴ λειτουργικὴ τάξη καὶ πρακτικὴ τῶν τεσσάρων πρώτων αἰώνων, εἶναι ἀποκεκομμένο καὶ αὐτονομημένο ἀπὸ τὸ εὐχαριστιακὸ Σῶμα. Ἡ ὅλη διαδικασία ἀποτελεῖ ἀτομοκεντρικὴ ὑπόθεση τοῦ μετανοοῦντος, ἐνῶ δὲν ὑφίσταται ὁ προσευχητικὸς ρόλος

180. Νικηφόρου Πασχαλέως, *Ἐγχειρίδιον μεθοδικόν...*, ὁ.π., σ. 203.

τῶν ὑπολοίπων πιστῶν ὡς συμπροσευχομένων, ὡς πενθούντων καὶ ὡς συμπασχόντων. Ἡ τακτικὴ αὐτὴ ἀποδεικνύει τὸν ἐξατομικευμένο πλέον χαρακτήρα τοῦ Μυστηρίου τῆς Μετανοίας καὶ τῆς πνευματικῆς ἀσυνέχειας μεταξὺ τῶν μελῶν τῆς εὐχαριστιακῆς Συνάξεως.

SUMMARY

The liturgical order of the Sacrament of Repentance in printed canonical confessional literature

By Georgios I. Vlachakis, *PhD*
Aristotle University of Thessaloniki

The paper focuses on the stages of the penitential process and, specifically, on the order of the Sacrament of Repentance based on the texts of the printed canonical confessional literature. It analyzes the concept of repentance in the Old and New Testament presenting sources related to the ritual of the early Church and records testimonies of the Church Fathers and other ecclesiastical authors. Furthermore, it examines the service of confession attributed to John the Faster, with particular emphasis on the liturgical structure of the “*eis exomologoumenon*” (i.e., “to the one confessing”) service found in the *Exomologetaria (Manuals of Confession)* of the Ottoman era, with an analysis of the ritual based on the authors.

These *Manuals of Confession* were compiled mainly during the Byzantine and post-Byzantine periods and constitute a key corpus of the canonical confessional literature, a major chapter within the sources of Canon Law. The compilers’ intention was the spiritual correction of the believer: repentance, rejection and forgiveness of sin, conversion to goodness and reception of the Holy Communion. The authors of these manuals record, in either abridged or more extensive form, the “service for one confessing” which is also noted and prevalent in the collections of liturgical texts known as *Euchologia* (prayer books).